

Наим Каримов

**Ойбек
ва
Зарифа**

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1990

87.715 Л
К 25

Мухаррир С. Мирзааҳмедова

Каримов Наим.
К 25 Ойбек ва Зарифа.—Т.: Ўзбекистон, 1990.—127 б.
ISBN 5-640-00718-4

Улуғ сиймолар халққа бахшида этилган ижодлари билангина эмас, балки руҳий ҳаётлари, инсоний қиёфалари билан ҳам авлодларга эзгулик ва олижанобликдан сабоқ берадилар. Бизга асрдош ва замондош бўлган мавлоно Ойбек ҳам шундай улуғ сиймолар жумласига киради.

Қўлингиздаги рисолада машҳур адибнинг рафиқаси Зарифа опага бўлган меҳр-муҳаббати, бу икки ажойиб инсоннинг ўзаро муносабатлари, уларнинг ёшлар учун ҳам, кексалар учун ҳам ибратли ҳаётлари ҳақида ҳикоя қилинган.

Каримов Наим. Айбек и Зарифа.

ББК 87.715

№ 619—90
Наввий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси.

К 0301070000-172 90
М 351 (04) 90

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1990 й.

Шоир ва ёзувчилар бизга фақат ёруғ томони билан назар ташлаб, иккинчи, сирли томонини бир умрга яширган ойга ўхшайдилар. Биз ойнинг тун қўйнидаги олтин ранг шуълаларини кўриб, юксак туйғуларга бериламиз-у, аммо унинг қоронғи тарафида нималар кечаётганидан беҳабар қоламиз. Худди шунингдек, шоир ва ёзувчиларнинг сўлим асарлари орқали бизга таниш бўлган ижодий ҳаёти қалбимизга олам-олам қувонч беради-ю, аммо уларнинг ижоддан, илҳомдан четда кечган ҳаёти биз учун, ойнинг қоронғи тарафидек, нотаниш хилқат бўлиб қолади.

Аммо бу хилқат ҳаммани қизиқтиради. Ижодкорнинг шахсий ҳаёти, рафиқаси, фарзандлари ҳақидаги маълумотларга ташна китобхонлар оз эмас. Шунинг учун ҳам баъзан бирор шоир ёхуд ёзувчининг шахсий ҳаётига бағишланган бадий асар, хотира, жилла бўлмаса, мақола пайдо бўлганида, китобхонлар уммони мавжланиб, тўлқинланиб, долғаланиб кетади.

Ҳар бир ёзувчи ҳақида ёзиш, унинг шахсий ҳаёти пардасини кўтариш шарт эмас. Қачонки кўтарилган парда ортида сизни гўзал асарлари каби мафтун эта оладиган, сизга ибрат бўла оладиган шахсий ҳаёт бўлса, шундагина бу ҳаёт саҳифаларини варақлаш мумкин.

Ёзувчи қанчалик улуғ бўлса, унинг шахсий ҳаёти ҳам шунчалик ибратомуз бўлади. Ва бу ибратомуз ҳаёт саҳифаларини китобхондан яшириш ё тасвир этишдан қочиш жавоҳир тўла сандиқни беҳудуд ҳаёт денгизининг тубида қолдириш билан баробар.

Улуғ ёзувчилар фақат олис асрлар бағрида яшаган эмаслар. Бизга замондош бўлган ёзувчилар орасида ҳам улуғ сиймолар бўлган. Шулардан бири менинг сев-

дигим, ўзбек халқининг валлакат фарзанди Муса Тошмухаммад ўғли Ойбекдир.

Бу улуғ ёзувчининг 1940 йилдан кейинги ҳаёти Тошкентнинг Ишчилар шаҳарчасида жойлашган ва ҳозир нима учундир Тазиiddинов номи билан аталган кўчанинг 29-уйида кечган. Ана шу хонадондан хийла нарида, ҳамиша барҳаёт қолувчи бошқа бир шоир — Миртемир истиқомат қилган. Унинг уйига Тазиiddинов кўчаси орқали ҳам, Уста Ширин кўчаси орқали ҳам бориш мумкин. Кейинги кўча бўйлаб бориш эса анча қулай. Лекин Миртемир ўз хонадонига Ойбек яшаган кўча орқали боришни севарди. У енгил машинада ёки пиёда борадими, улуғ адиб яшаган уйга етиши билан бизга билдирмаган ҳолда бошидаги папоғи ё шляпасини олиб, бу улуғ ва муқаддас маскан ёнидан бир қўлини кўксига қўйиб, таъзим билан ўтар эди. У Ойбекнинг улуғ инсон эканлигини бошқа қаламкаш дўстларига қараганда яхши ва яқиндан билар эди.

Ойбек ҳаёт кезларидаёқ у ҳақда афсоналар тўқилган. Афсоналар эса ўз давридан илгарилаб кетган кишилар атрофида туғилади. Шу маънода Ойбек, пир деб билгани Алишер Навоий сингари, кейинги асрлар ва авлодларга ҳам улуғ замондош бўлиб қолади.

Ойбек ҳақида кўп сўзлаш мумкин. Аммо бу рисоладан мурод унинг вафодор рафиқаси Зарифа Саидносинова билан муносабатларини ёритиш, ана шу инсоний муносабатда намоён бўлган икки улкан инсон қалбидаги эзгулик ва гўзаллик гулларига сиз, муҳтарам китобхонларнинг эътиборингизни қаратишдир. Шояд бу гуллар сизнинг қалбингизга, ҳаётингизга баҳор атрини олиб кирса...

ВИСОЛ ҚУШИГИ

Бундан икки-уч йил муқаддам Ойбек яшаган даргоҳга бориб қолсангиз, адибнинг мис ҳайкали узра мунгли қўшиғини айтиб турган мажнунтолга кўзингиз тушган бўларди. Жамалак сочлари Ойбекнинг елкасини силаб, сўнг унинг қўлларидан юзиб ерга яқинлашган бу мажнунтол бир пайтлар икки танадан иборат бўлган. Икки мажнунтол навдаси ёнма-ён ўсиб, йиллар ўтиши билан бир-бирига кўникиб, яқинлашиб, бир-бирига инсондардек кўнгил қўйиб, қучоқ очганлар-у, бир вужудга айланиб, яшай бошлаганлар. Бир вақтлар уларнинг икки тана, икки ниҳол бўлганлари ҳеч бир сезилмасди. Бу икки тананинг қайси бири Ойбек,

қайси бири Зарифа опанинг тимсоли эканлиги номаълум эди. Биз бу мажнунтол мисолида тақдир ҳазратларининг изни билан бир-бирини бир умрга топган ва абадий қовушган икки гўзал сиймони кўз олдимизга келтирар эдик. Мажнунтол эса улар севгиси, улар мушгарақ тақдирининг ажойиб бир тимсоли бўлиб гавдаланар эди.

Дастлаб Ойбек, сўнг 1986 йилда Зарифа опа ҳаётдан кўз юмишлари билан бу мажнунтолнинг жамалак сочлари тўкилиб, баданидан ҳаёт суви қоча бошлади. Кўп ўтмай, у ҳам кўз юмди.

Бугун ҳайкал узра бошқа мажнунтол яшил сочларини ёйиб турибди.

Аммо ўша мажнунтол Ойбек билан Зарифа опанинг хаёлий образи сифатида ҳамон бизнинг хотирамизда қолади.

...20-йиллардаги Тошкент. Янги шаҳар билан Эски шаҳарни боғловчи Шайхантоҳур кўчасининг Хадрага яқин, ҳозир Ҳамза театри жойлашган манзилида, театр билан кўҳна аптека биносининг ўртасидаги кўчадан тепаликка қараб кўтарилганда Говкуш номли маҳалла бўларди, 1905 йилнинг қиш чилласида ана шу маҳалланинг тор ва эгри кўчаларидан биридаги кўримсиз уйда Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ҳазратлари дунёга келган. Унинг болалик ва ўсмирлик кезлари шу ерда ўтган.

Ҳозир Навоий хиёбони сифатида машҳур бўлган кўчанинг Хадрадан Шайхантоҳурга қадар бўлган бўлаги Ойбек болалигининг шоҳидидир. Дастлаб Баланд масжид яқинидаги Оқ масжид атрофида жойлашган эски мактабда таълим олган Муса Октябрь инқилобидан сўнг Хадрада очилган илк совет мактабида таҳсил кўрди. Сўнг 1921—1925 йилларда Навоий номидаги таълим-тарбия техникумида ўқишни давом эттирди.

Зарифа Саидносир қизи эса 1908 йилда Туркистон шаҳрида, Аҳмад Яссавийнинг машҳур мақбараси жойлашган ердан бир оз нарида таваллуд топди. Унинг отаси Туркистоннинг машҳур бойларидан бири бўлиб, тижорат ишлари билан Москва, Тошкент, Қўқон каби шаҳарларга тез-тез бориб турар эди. Уз даврининг йирик маърифатдарварларидан бўлган Саидносир Миржалил ўғли Мунаввар қори Абдурашидов, Убайдулла Хўжаев, Чўлпон, Ҳамза сингари фозил кишилар билан яқин алоқада бўлган. Ҳамзанинг «Пушти гул» тўплами унинг сармойаси ҳисобига нашр этилган. 1917 йилда

Қўқонда қувғинликка учраган ва кейинги ҳаёти хавф остида қолган Ҳамза Саидносир Миржалил ўғлининг Туркистондаги уйдан паноҳ топган. Илм-маърифат ва маданиятнинг қадрига етган, ўзи ҳам замонасининг тараққийпарвар кишиларидан бўлган Саидносир Миржалил ўғли фарзандларини ҳам ҳар томонлама билимли ва маданиятли қилишга уринган.

Саидносир Миржалил ўғлининг уйда дутор ва танбурдан ташқари скрипка, гитара, мандолина сингари чолғу асбоблари ҳам бўлиб, меҳмонлар фақат маишат билангина шуғулланмай, бу асбоблар ижросида ўзбек классик ва халқ куйларини тинглар эдилар. Уқтин-ўқтин татар маърифатпарварлари ҳам бу қутлуғ хонадонда меҳмон бўлиб, ўзларининг севган татарча ва русча кўшиқларини хиргойи қилардилар.

Ҳамза Саидносир Миржалил ўғлига фарзанд қатори эди. У ҳаётининг энг хавfli кунларини Туркистонда кечирар экан, Саидносирбой унинг ҳеч нарсага муҳтож бўлмаслигининг чорасини кўрди. Узи Қўқонда бўлишига қарамай, Ҳамзанинг Туркистонда бемалол яшаши ва ишлаши учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Айни пайтда Ҳамзанинг ўз уйида вақтинча истиқомат қилишидан фойдаланиб, фарзандларининг таълим-тарбиясини қўқонлик шоирга топширди. Шу тарзда Зарифа опаси Зулфия ва синглиси Шарифа билан Ҳамза қўлида таҳсил кўра бошлади.

Биринчи дарс жуда антиқа ўтди. Ҳамза бир варақ қоғозга мактаб билан боғлиқ бир неча сўзларни ёзиб, Зарифага узатди. Зарифа бу қоғоздаги сўзлар ўрнини ўзгартириб ва зарур қофияларни топиб, тўрт қатор шеър ёзиши керак эди. Қизалоқ бир неча дақиқа ичида Ҳамза топширигини бажариб, унга қуйидаги тўртлик ёзилган қоғозни берди:

Мактаб — бизнинг жойимиз,
Олтин-кумуш сойимиз.
Агар илм ўқисак,
Бутун дунё — ойимиз.

Бу — Зарифанинг Ҳамза ёрдамида «ижод қилган» дастлабки «шеър» эди.

Шеърини сабоқдан кейин Ҳамза қизларга мусиқадан дарс берди. Зарифа танбур, скрипка ва мандолинада чалишни ўрганди. Гарчанд мусиқий туйғу бўлмагани сабабли у катта натижаларга эришмаган бўлса-да, келажакда унинг маданиятли киши бўлиб етишишида мусиқа билан танишуви беиз кетмади. Хуллас, Зарифа

Туркистондек олис жойда яшаганлигига қарамай, ҳар томонлама камол топиб ўса борди.

20-йилларнинг бошларида Саидносир Миржалил ўғли ўз юмушлари билан Тошкентга бориб, у ерда узоқ қолиб кетди. Бу даврда Тошкентнинг илмий ва маданий марказга айлана бораётганидан хабар топган Зарифа Тошкентга бориб ўқишни орзу қилди. У дасига узундан-узоқ хат ёзиб, агар уни Тошкентга ўқишга олиб бормаса, ёлғиз ўзи кетажагини айтиб, гинахонлик қилди. Саидносир Миржалил ўғли бу мактубдан таъсирландими ёки ўзи ҳам шу ниятда эдими, ҳар қалай, тез кунда эрка қизини чақиртириб олди.

Бу йилларда Тошкентнинг Пушкин кўчасида жойлашган «Писталоцци» мактаби ниҳоятда машҳур бўлиб, унда ўзига тўқ оилаларнинг фарзандлари таҳсил олар эдилар. Шаҳарнинг энг намунали мактабларидан бири бўлган бу ўқув юртида тартиб-интизом ғоят қаттиқ бўлиб, унда тарбия кўрган талабалар бир умрга вақтнинг қадрига етувчи, тиришқоқ, билимдон кишилар бўлиб етишишлари мумкин эди. Зарифа шу мактабнинг 6-синфида ўқий бошлаганида, унда бирорта ўзбек ўқувчиси бўлмаган. Ундан бир синф кейин эса икки ўзбек бола таҳсил кўра бошлади. Буларнинг бири — Восе исмли йигит кейинчалик Ленинград олий ўқув юртларида ўқиб юганида, кўздан ғойиб бўлди. Унинг кейинги тақдири номаълум. Иккинчи йигитча эса Абдулла Муродхўжаев бўлиб, у узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон маориф вазири лавозимида халққа астойдил хизмат қилди.

Зарифа бир неча йил мобайнида ана шу мактабда билим олибгина қолмай, ўзининг ўқишга, ишга бахшида этилган ҳаётининг маънавий мезонларини кашф этди.

«Писталоцци» мактабидаги асосий фанлар рус тилида олиб борилгани сабабли Зарифа ўзбек тили ва адабиётидан беҳабар ўсиши ҳеч гап эмас эди. Ўз ҳаётининг мазмунини маърифатпарварликда кўрган, фарзандларининг умуман илғор маданиятли кишилар эмас, балки ўзбек халқининг илғор маданиятли кишилари бўлиб вояга етишишларини орзу қилган ота бу ҳол билан мурса қилолмас эди. Шунинг учун ҳам у Зарифани рус мактабидан ажратиб олмаган ҳолда, ўзбек маданияти бобидаги билимлари кемтик бўлиб қолмаслиги учун Навоий номидаги таълим-тарбия техникумига ҳам берди. Шундай қилиб, ушоққина қиз

«Писталоцши» мактабидаги дарслари тугар-тугамас, ўзбек тили, адабиёти ва тарихидан сабоқ олиш учун билим юртига қараб югурадиган бўлди.

Техникум мудирини Эҳсон Шоҳид исмли киши Туркияда таҳсил кўрган зиёлилардан бўлиб, бошқа маслақдошлари сингарини, Саидносир Миржалил ўглини гоёт ҳурмат қилар эди. Таниқли маърифатпарварнинг фарзандларига дарс бериш унинг учун фахрли эди. Бунинг устига, шу вақтга қадар бирорта ўзбек қизини билим юрти бўсағасига қадам қўймаган. Шунинг учун ҳам у талабаларни залга тўплаб, уларга тантанали овоз билан мурожаат этди:

— Болаларим! Ҳурматли Саидносир оға ўз қизлари Зарифа ва Шарифани сизлар билан бирга билим олиш учун бизнинг билим юртимизга олиб келдилар. Бу биз учун катта ва унутилмас воқеа. Энди ўзбек қизлари ҳам илмли бўлиб, жумҳуриятнинг илғор кишилари сифидан ўрин оладилар. Буни сиз тўғри тушунинг. Ўзаро сўзлашганда, нотўғри фикрга борманг. Ота-оналарингизга ҳам бўлар-бўлмас гапларни айтиб, уларда қизларнинг ўқишларига нисбатан ноўрин фикр ва туйғулар кўзғатманг. Бу икки қиздан кейин бошқа ўзбек қизлари ҳам билим юртимизга келиб, илм-фандан баҳраманд бўлишади.

Чиндан ҳам, кўп ўтмай Фулом Зафарийнинг қизлари ҳам билим юртида ўқий бошладилар. Аммо ўзбек диёрида йигитлар билан бирга бир синфда ўтириб ўқишни Саидносир Миржалил ўглининг қизлари бошлаб бердилар.

Билим юрти уч тайёрлов ва уч асос синфлардан ташкил топган эди. 1923 йилнинг кузида Зарифа 1-ва 2-асос синфларда фақат тарих, фалсафа ва адабиёт фанларини ўргана бошлади, Шарифа эса 2-тайёрлов синфига қабул қилинди.

Зарифа бошқа қизларга, ҳатто ўз сингилларига қараганда ҳам ҳаддан зиёд меҳнаткаш, чайир, ҳориш нималигини билмайдиган истеъдодли қиз эди. Икки йил ўқигач, Шарифа ҳам, Сиддиқа ва Ҳожар ҳам билим юртини тугатмай, ташлаб кетдилар. Зарифа эса бу икки ўқув масканида таҳсил олиш билан бирга ўқишдан кейин Баланд масжиддаги мусиқа билим юртига қатнаб, танбур ва пианинодан сабоқ олди, ҳафтада икки-уч марта пионерлар саройининг расм студиясидаги машғулотларда тасвирий санъат билан шуғулланди.

Бундай нодир фазилаларга бой қизнинг билим юр-

тида пайдо бўлиши ажойиб воқеа эди. Эҳсон афандигина эмас, унинг ҳамкасби, туркиялик Иброҳим афанди ҳамда табиат фанидан ўзбек тилида дарс ўтувчи рус муаллими Степанов ҳам Зарифага оталик меҳри билан қарадилар. Степанов Зарифани кўриши билан «Юр, қизим, менинг ҳам дарсимни эшит», деб илтимос қиладиган, Зарифа ҳам унинг дарсларига беихтиёр қатнайдиган бўлди. Нафақат талабалар, балки муаллимлар ҳам Зарифа атрофида гирдикапалак бўла бошладилар.

Ойбек билан Зарифа ана шундай ғаройиб йўллар орқали бир-бирлари сари яқинлашиб келмоқда эдилар.

Ойбек, тўғрироғи, Муса мансуб бўлган синфда ўн икки бола ўқир эди: Маҳмуд Ҳакимов, Абдураҳим Шамснев, Олтой Салоҳиддинов, Миркарим Осим, Саидвали Шарафиддинов, Ҳомил Ёқубов, Муқсид Қориев, Темучин, Азиз Мақсудов, Ғалча лақабли бола, Маннон ва Муса Тошмуҳамедов. Уларнинг бўйлари чўзилган, мўйловлари ниш ура бошлаган эди. Зарифа уларнинг синфига киришга ботинмас, аммо Степановнинг таклифини қабул қилмасликни одобсизлик деб билгани учун ўн икки йил ва бир қиз ўқтин-ўқтин бир синфда бир-бирларига рўбарў келар эдилар.

1924 йил Октябрь байрами арафасида инқилобнинг етти йиллигини нишонлаш тарадудлари бошланди. Билим юртида «Тонг юлдузи» деб номланган деворий газета чиқарилди. Зарифа залга осиб учун Навоий ва Фузулийнинг қора қалам билан ишланган расмларини чизиб келди. Болалар бу расмларни мўъжазгина залнинг деворларига — саҳнанинг икки четига осдилар. Зарифа «1917» рақамларини картондан қирқиб, саҳна пардасига тикаётган пайтда Муса унга яқинлашиб, сўз қотди:

— Опа, тугмам узилипти, тикиб беринг...

Зарифа опа бу воқеани эслаб, бундай ёзган эди: «Нима жавоб қилишни билмай, бир лаҳза қотиб қолдим. «Ечиб беринг», десам, «Бошқа куйлагим йўқ», дейиши ёки қаршимда яланғоч қолиши мумкин. Шундай фикрлар қўюнидан гангидим-да, ўриндиқда турганим ҳолда энгашиб, ёқа тугмасини қадай бошладим. Икковимиз ҳам уялган эдик шекилли, бир-биримизнинг юзларимизга қарай олмай, фақат нафасларимиз ҳароратини сездик...»

Эртасига байрамга бағишланган кеча бўлиб ўтди. Ойбек кечада «Қизил қуёшга» деб номланган янги

шеърини ўқиди. Унда, жумладан, қуйидаги мисралар бор эди:

Эй қизил қўш, кул уфқларда!
Мазлум дунёсин нурга фарқ қилдинг,
Зулм, ваҳшатни маҳв этиб йиқдинг,
Энди мангу бўл сен кўнгилларда...

Муса билим юртининг талабалари орасида ёш шоир сифатида танилган эди. У озода ва хушбичим либослар кийовчи Зарифадан фарқли ўлароқ ғарибона кийинар, на усти бут, на ичи тўқ эди. Оиласи оғир аҳволда яшагани, отасининг толгани баракасиз бўлгани учун у билим юрти қошидаги интернатда истиқомат қилар, интернатдаги аҳвол ҳам энгил эмас эди. Аммо у зеҳни ўткирлиги туфайли талабалар ўртасида ҳам, муаллимлар ўртасида ҳам ҳурмат қозонган эди.

«Тонг юлдузи» деворий газетасининг муҳаррири бўлган Муса ана шу ҳурматга ишониб, баъзан Зарифадан газетага бирор расм чизиб бериш ё бирор нарса ёзиб беришни илтимос қиладиган бўлди.

Кунлар аста ўта бошлади. Муса турли баҳоналар топиб, Зарифа билан кўпроқ бирга бўлишга ҳаракат қиларди. Аммо Зарифага муносабати ҳали муҳаббат деб аталмиш юксақ босқичга кўтарилмаган эди. У дарсдан бўш пайтларида кўп ўқир ва кўп ёзар эди. У бутун умри давомида ёзган шеърларини эълон қилишга шошилмаган. Ҳатто у шоир ва ёзувчи сифатида машҳур бўлган даврларида ҳам янги шеърларини газета ёхуд журналга элтиш ҳақида қайгурган эмас. Талабалик йилларида эса унинг бу масалага бўлган муносабати яна ҳам қатъий бўлган. У матбуот учун эмас, ўзи учун ёзарди. Ёзган шеърларини дафтар-дафтар қилиб олиб юрарди. У ўша кезларда ана шундай дафтарлардан бирини расмлар билан безатишни илтимос қилиб Зарифага берди.

«Бир кун у шеърга лиқ тўла, қалингина сариқ муқовали дафтарни қўлимга тутқазди-да, шеърларнинг боши ва охирига кичик-кичик расмлар чизиб беришимни сўради,— деб ёзган эди Зарифа ола.— Йўқ, дея олмадим. Уйга олиб кетдим. Энг нозик мўйқалам ва акварель бўёқлар билан расмлар чиздим. Биринчи саҳифада кичик новда устига қўнган қуш сайрапти. Иккинчи саҳифада — гул томон учиб келаётган қуш, узоқда эса устида бир парча оқ булут сузган тоғ чўққиси. Ўз завқимга мувофиқ нозик кичик расмлар ила дафтар саҳифаларини безашга уриндим.

Мактабга кетганимда, дафтар иш столимда қолган экан, дадам уни варақлабди.

— Кимники?— сўради мендан.

Мен жавоб қилдим, албатта.

— Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юрадиган бир болани кўрардим техникум ҳовлисида. Ойбекми бу?— сўради у яна.

— Ҳа,— дедим. Билмадим, неларни ўйлади дадам.

Бу дафтар ҳозир Ойбек архивида йўқ. Жуда ачинаман. У 1927 йилда Ленинградга таҳсил олиш учун кетганида, сақлаш учун синглисига топширган; синглиси Шафоатни эса 1928 йилда эрга бердилар. У ўзининг сандиқчасида бу дафтарни ҳам олиб кетган ва йўқотган. Ниҳоятда ачинаман. Зеро, бу дафтарга кирган Ойбекнинг болалик шеърлари босилмаган эди».

Бу дафтардан ўрин олган шеърлар сўз санъатининг гўзал намуналари бўлиши қийин, албатта. Аммо Зарифа опа бутун умрини Ойбекнинг ижодий бисотини йиғиш, тўплаш, тартибга солиш ва нашр этишга бағишлагани сабабли бу бисотдан — Ойбек архивидан четда қолган ва йўқолган қўлёмаларни эсга олганда, изтироб чекар эди. Юқорида келтирилган хотирада ҳам ана шу изтироб дуди бурқиб туради.

Бу дафтарнинг йўқолгани бизда ҳам аламли туйғулар уйғотади. Агар бу дафтар сақланиб қолганида, Ойбек шеърини ижодининг тадрижий ўсиш йўли кўз олдимизда тўлароқ гавдаланиши билан бирга унинг Зарифа опа билан муносабатини ҳам маълум даражада ёритган бўларди, албатта. Фикримизча, Ойбек шеърлар дафтарини Зарифа опага бежиз бермаган. Унинг мақсади ўз шеърларига ҳамоҳанг расмларни чиздириш эмас, балки ўзини таништириш, гўзал қизни ўзининг руҳий ва маънавий оламига олиб кириш, унга бағишланган шеърлари орқали ўз туйғуларини изҳор қилиш эди.

Зарифа ўша пайтда унинг бу мақсадини тушунмаган бўлиши мумкин. Лекин талабалар ўртасида шоир сифатида танилиб бораётган Ойбек шеърлари билан танишиш, уларга расмлар чизиш жараёнида у истасамаса бу шеърларнинг муаллифи ҳақида ўйлашга мажбур бўлди. Унинг хаёлини аста-секин Ойбек сиймоси банд эта бошлади.

Ойбекнинг асл мақсади ҳам худди шу эди. Аммо Ойбек ўйлаб топган бу усул — шеърлар дафтарини гўё расмлар билан безаш учун. Зарифага бериш у кутма-

ган бошқа масалани ҳам келтириб чиқарди. Гап шундаки, икки қизи 20-йилларнинг ижтимоий ва маданий шароитида, ҳали «Хужум» кампанияси бошланмаган, ҳали ўзбек хотин-қизларининг паранжисиз юриши расм бўлмаган бир пайтда ўғил болалар орасида таҳсил кўриши отани ҳушёрликка чорлар, қизларининг ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб туришни талаб этар эди. Доно ота ўз қизларининг ҳар томонлама илғор ва маданий кишилар бўлиб етишиши ҳақидагина эмас, уларнинг иффатли, покиза ва ҳалол мусулмон фарзандлари бўлиб қолишлари ҳамда эртанги тақдирлари ҳақида ҳам ўйлади. У қизларидан яширин равишда уларни кузагиб, улар хаёлида чарх ураётган кечинмаларни идрок этиб борди. Унинг Зарифанинг иш столидаги дафтарга эътибор берганлигининг боиси ҳам шунда эди.

«Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юрадиган бир болани кўрдим техникум ҳовлисида. Ойбекми бу?» — отанинг бу сўзларида ёш шоирни танигани, танибгина қолмай, унга эътибор бериб юргани ва ҳатто унга нисбатан илиқ кайфият туйгани сезилиб туради. Мусанинг бу даврда қандай кийингани, унинг ота-онаси ким эканлиги ўша сўзларни айтган киши учун аҳамиятга эга эмас эди. Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юрадиган бола Саидносир Миржалил ўғлининг бошқа бир ёш дўстини — шоир Чўлпонни эслатар эди. У Чўлпонни юракдан севгани учун Ойбекка ҳам ёмон кўз билан қарамади. Аксинча, у Ойбекнинг истиқболига хийла назар ташлаб, эҳтимол, воқеалар тўғри издан боришда давом этса, унинг яхши куёв бўлишига умид ҳам қилгандир.

Бизнинг бундай тахминимизга асос шундаки, агар Ойбек унга маъқул бўлмаса, у Зарифага ёш шоир билан алоқани тўхтатишни буюрган ёхуд билим юртининг раҳбарларига Ойбекни жиловлаб қўйишни тайинлаган бўларди. У бундай қилмади. Эҳтимол, у Эҳсон афандидан Ойбекнинг кимлиги ва қандай бола эканлигини суриштиргандир. Эҳсон афанди эса Ойбекни ўз фарзандидек севарди.

Хуллас, Ойбек қалбида илк муҳаббат куртаги ниш ура бошлади.

На Зарифанинг, на Саидносир Миржалил ўғлининг бу куртакни эзиб, юлиб ташламагани унинг осонгина гунчага, сўнг гулга айланиши мумкинлигини билдирмайди. Икки қалбни боғловчи ип эндигина тўқила бош-

лаган эди. Уша пайтлар бу ипни пишитишдан кўра ўзиб ташлаш осон эди...

Одатда илк баҳор кезларида ёш ниҳоллар эндигина куртак туга бошлаганида, совуқ тушиб, қор ёғади. Ойбек қалбида илк муҳаббат куртаги ниш ургач ҳам совуқ кунлар тушди. Аммо дам совиб, дам илиб турган ўша кунларда ҳам висол ва умид қўшиғи ипак қанотларини ёзиб, учишга, парвозга шайланиб турди.

КҮНГИЛ НАЙЛАРИ

Болалик кезлар қандай ўтишидан қатъи назар беғубор хотиралар тарзида эсланади. У инсон умрининг дебочаси. Аммо ёшлик — умр баҳори. Инсон ёшлик йилларида, эс-ҳуши бир нуқтага жамланган даврда ҳаётдан — ота-онадан, муҳитдан, мактабдан, адабиёт ва санъат асарларидан қандай тарбия олса, қандай сабоқ олса, у шу сабоқ ва тарбияга монанд ҳолда ўсиб улғаяди.

20-йилларда, Ойбек ва унинг тенгдошлари маърифат бўстонидан гуллар тера бошлаган кезларда бутун эътибор уларга қаратилган, кекса авлод вакиллари қанчалик улуғ сиймолар бўлмасин, уларга шубҳа билан қараш одат тусига айланаёзган эди. Орадан ўн йил ўтмай, уларни худди шумғиядек юлиб ташлаш бошланди. Биринчилардан бўлиб Зарифа опанинг отаси — машҳур маърифатпарвар Саидносир Миржалил ўғли ҳибсга олиниб, Соловкидаги ўлим лагерларидан бирига жўнатилды. Саидносирбойнинг тақдирига техникумдаги турк муаллимлари ҳам шерик бўлдилар.

Аммо ҳозирча — талабалар қаддиларини кўтариб олгунларича улардан фойдаланиш мумкин. Талабалар тезроқ оёққа туришлари учун эса уларга ғоявий озиқ бериш, улар коммунистик келажак меъмори, деган ғояни сингдириш лозим эди. Шу ниятда ёшлар орасида тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилди. Ёшлар инқилобнинг ёш кучи эканлиги улар онгига сингдирилди. Натижада ёш кучни улуғловчи ўнлаб шеърлар пайдо бўлди. Ойбек ҳам шулардан бирини ёзди:

Ениқ тилак, қонли, ўтли, эй ёш куч!
Қанотларинг ҳеч толмасин, тинма, уч!

Ойбек шундай мисралар билан бошланган «Ёш куч толмасин» шеърисида ўзи мансуб бўлган авлодни янги ҳаёт учун курашга даъват этди.

1923 йилда шаҳар фирқа ташкилотининг вакиллари техникумга келиб, комсомол ташкилотини тузмоқчи бўдилар. Аммо Эҳсон афанди «Талабаларнинг асосий вазифаси ўқиш, билим олишдир. Комсомол-помсомол ишлари уларни ўқишдан чалғитади», — деб вакилларни ҳайдаб юборди. Орадан бир йил ўтгач, барибир, техникумда комсомол ячейкаси тузилди ва тез орада у техникумнинг эътиборли ташкилотига айланди. Уларини янги замоннинг фарзандлари деб билган талабалар бу ташкилот фаолиятида қизгин иштирок эта бошладилар. Ойбек муҳаррирлик қилган «Тонг юлдузи» деворий газетаси ҳам шу ташкилотнинг органи эди.

...Кунларнинг бирида Зарифа ўқишдан қайтар экан, йўлда маълум муддат техникумда таҳсил кўрган, лекин кўп ўтмай, нима сабабдандир кетиб қолган Тожиҳонни учратиб қолди. У эртага, жума кuni, бир неча қизлар унинг уйига келишларини айтиб, Зарифани ҳам таклиф қилди. Зарифа Тожиҳоннинг уйига борганида, қизлар билим юртида таълим олувчи ёш хонимларнинг мажлиси устидан чиқди. Мажлис бошланиб, бир хоним раислик, иккинчиси эса котиблик қилаётган экан. Маълум бўлишича, улар қизлар тўдасини тузиб, ҳар жума кuni йиғилиб, адабиёт, ижтимоёт, кўнгил очув ва овқат тайёрлаш бўйича суҳбатлар ўтказиш ва амалий ишлар билан шуғулланишни мўлжаллаган эканлар.

Навбат тўдага ном бериш масаласига келганда, турли таклифлар билдирилиб, «Янги йўл», «Янги ҳаёт» сингари номлар айтилди. Аммо кимдир Ойбекнинг юқорида келтирилган мисралари бу тўда учун шиор бўлиши лозимлигини айтиб, «Ёш куч» деган исмини таклиф қилди. Бу ном ҳаммага манзур бўлди. Тез орада 30 га яқин қиз ва жувонлар «Ёш куч» тўдасига аъзо бўлиб кирдилар. Тўданинг мажлислари навбатма-навбат аъзолардан бирининг уйида ўтиб турди. Мажлисларга кўпинча ўрта бўйли, қорачадан келган, сарвқомат ва истараси иссиқ Хосият Тиллахонова раислик қилар, бу мажлисларда шоир Элбекнинг хотини, гўзал Муборакхон, мутаассиб бувисининг қўлида катта бўлган ва шу туфайли ҳали паранжисини ташламаган Ойдин ва ўша даврда машҳур бўла бошлаган бошқа қиз ва аёллар иштирок этар эдилар. Мажлисларда тўда аъзоларининг шаҳар хотин-қизлари ўртасида лекция ва суҳбатлар ўтказиш, матбуотда, хусусан ўзбек аёлларининг биринчи органи — «Янги ҳаёт» газетасида қатнашиш орқали тенгдошларининг паранжиларини ташлаб, озодликка

чиқишларига кўмаклашиш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинар эди. «Еш куч» аъзоларининг олдига қўйилган ана шундай вазифаларни адо этиш ниятида Зарифа ҳам «Тонг юлдузи» деворий газетаси ва қўлёзма журналада, шунингдек «Янги ҳаёт» газетасида шеър ва ҳикоялар билан қатнаша бошлади.

Зарифа опа ҳаётининг дастлабки саҳифаларини ва рақлаш ва уларга ҳурматли китобхоннинг эътиборини қаратишдан мурод Ойбекнинг ўз умрининг баҳорида қандай гулга нигоҳ ташлаганини, бу нигоҳ билан 1929 йилда бўлиб ўтган никоҳ ўртасида бошқа ҳеч қандай бўтакўз-у, гулибеорлар бўлмаганини кўрсатишдир.

Йигитлар ва қизлар ўртасидаги беқарорлик, менимча, фақат бугунги даврга хос эмас. 20-йилларда ҳам бугун бир қизга, эртага иккинчи бир қизга ошиқ бўлган йигитлар оз бўлмаган, чоғи. Бу даврда яшаган йирик шахсларнинг аксарияти учун эса шахсий ҳаёт иккинчи даражали қимматга эга бўлган. Ойбекнинг ҳам диққат-эътибори бу йилларда қизларга эмас, кишилик яратган илм-фан ва маданият уммонларини сириришга қаратилган. Уммонни сиририш маҳол бўлгани учун у кунни-кун, кечани-кеча демай, Шарқ ва Ғарб классикларининг, дунёвий илм арбобларининг асарларини тинмай ўқиган, улардаги фикр дурларини ўз хотирасига кўчиришга уринган.

Навий номидаги таълим-тарбия техникумида кечган йиллар ҳам Ойбек ҳаётининг шундай даври эди. Аммо у доимо келажак шабадаси билан нафас олувчи инсон Зарифа сиймосида ўзига энг муносиб ёрни кўра бошлади. У билан таниша борган сайин истеъдодининг, инсоний табиатининг янги ва ажойиб қирраларини кашф этиб борди. Тенгдошлари орасида ақли, зеҳни, серқирра истеъдоди, очиқлиги, серғайратлиги ва бошқа фазилатлари билан ажралиб турган Зарифа Ойбекка ҳаёт йўлдошигина эмас, чинакам дўст, илҳом бағишловчи ёр, фарзандларига эса оқила ва меҳрибон она бўлиши мумкин эди.

Ана шундай ҳаёллар Ойбекнинг ақл-идрокини, ҳистуйғуларини банд эта бошлади. У Зарифани кўриш, у билан сўзлашиш истагида турли баҳоналарни қидириб топар эди.

«Муҳаббат,— деган эди Сервантес,— шундай кўзойнакни тақиб юридики, унинг ойналари оша мис — олтин,

камбағаллик — бойлик, ўт томчиси эса гавҳар бўлиб кўринади».

Кунларнинг бирида Зарифа «Ёш куч» тўдасининг таклифи билан шеър ёзиб, уни «Янги ҳаёт» газетасида бостириб чиқарди. Шеър узундан-узоқ, оддий сўзлар тизмасидан иборат эди. Бундай шеърлар ўша даврда нафақат ёш, балки таниқли шоирлар бисотида ҳам оз бўлмаган. Аммо бу шеърни ўқиган Ойбек билим юртидан қайтаётган Зарифанинг ортидан қувиб, унга яқинлашар экан, «Табриқлайман, Зарифа. Мен сизни биринчи бор кўрганымда, кўзларингизга қараб: «Бу қиз шоира бўлса керак», деган эдим. Янглишмаган эканман. Яна бир бор табриқлайман», — деган эди. Бу сўзлар шеърни муҳаббатнинг ўша кўзойнаги билан ўқиган шоирнинг сўзларимиди ёки кейинчалик ҳам бирор кимсани ҳафа қилишни истамаган, ҳамма нарсадан завқлана биладиган олижаноб инсоннинг сўзларимиди — буни билиш қийин эмас. Ойбек гарчанд олим бўлган бўлса ҳам унинг қалбида танқидчининг эмас, ҳаётдан, тарихдан, бугундан, кечадан нурли ранглар топувчи шоирнинг қони уриб турар эди. Шунинг учун ҳам у эътиборини Зарифанинг шеърларидаги бадий сустиликка эмас, балки унинг иқтидоридagi ўзига ҳамоҳанг бўлган қирраларга қаратган. У ўзи билан Зарифа ўртасидаги уйғунликни топиб қувонган! Муҳаббат кўзойнаги унга ана шу муштарак ижод нурини кўриш имконини берган!

* * *

1925 йилда жумҳурият пойтахти Самарқандга кўчиши муносабати билан Тошкентнинг Янги шаҳаридаги маъмурий бинолар бўшаб қолди. Бу бинолар янги давр талабларига мос бўлгани сабабли Эски шаҳардаги қатор идоралар ва билим юртларининг раҳбарлари вужудга келган имкониятдан фойдаланиб қолдилар. Бошқа муассасалар қаторида Ойбек ва Зарифа таҳсил олаётган билим юрти ҳам Янги шаҳарга кўчиб ўтди. Билим юртининг янги биноси Ленин ва Маркс кўчаларининг туташ нуқтасида, собиқ Пионерлар саройининг рўбарўсида бўлиб, «Писталоцци»дан бу ерга қатнаш Зарифа учун анча қулай бўлиб қолди.

Бу орада Ойбек билан Зарифа ўртасидаги масофа ҳам анча яқинлашиб қолган эди.

Зарифа «Писталоцци»дан билим юртига ёхуд билим юртидан расм студияси орқали (у бу кезларда Н. Розанов бошчилигидаги тасвирий санъат студиясига қатнаш эди) «Писталоцци»га борар экан, Ойбек унга ҳамроҳ бўлар, баъзан уни кутиб, Инқилоб хиёбонидаги ўриндиқлардан бирида китоб ё газета ўқиб ўтирар, суюкли қизни кўриши билан унга парвона бўлиб, уни навбатдаги манзилига қадар кузатиб қўяр эди. Бундай пайтларда у баъзан ортиқ даражада парвона бўлаётгани учун: «Ҳар куни сизни кутиб, ҳамроҳ бўлаёпман. Жаҳлингиз чиқмасин»,— дер ё бўлмаса, тўрт қатор шеър ёзилган қоғозни унинг қўлига қистирар эди. Зарифа эса: «Йўғе, ишим нима? Ўзингиз юргандирсиз»,— деб гўё ҳеч нарсани сезмаётгандек бўлар ва ичидаги қувончни асло ташига чиқармаганидан мамнун бўлар эди.

1925 йилнинг май ойида Ойбек ва унинг ўн бир нафар синфдоши билим юртини тугатди. Бу воқеа «Қизил Ўзбекистон» газетасининг эътиборидан ҳам четда қолмади. Газетанинг бир саҳифаси битирувчи синфга бағишланди. Билим юртининг катта ҳовлисида байрам кечаси бўлиб ўтди. Наркомпрос, комсомол ва касаба союзи шаҳар шўъбалари талабаларга бош-оёқ сарполар, даста-даста китоблар совға қилдилар. Битирув кечасига талабаларнинг ота-оналари ҳам таклиф этилган эди. Кечада Ойбекнинг ҳам ота-онаси иштирок этди. Шу кун битирувчилар ва уларнинг ота-оналарига, чой-ош ташиб, елиб-юрган Зарифа биринчи марта Ойбекнинг яқин жигарларини кўрди.

Ойбекнинг онаси Шаҳодат Назар қизи бундан беш йил илгари оламдан кўз юмган, шундан кейин отаси Тошмуҳаммад янги оила қуриб, Говкуш маҳалласидаги эски уйида катта ўғли ва қизи билан тирикчилик ўтказар эди. Билим юртининг интернати Ойбекка манзур бўлди шекилли, у ота уйига фақат қариндош-уруғларини кўргани борадиган бўлди. Бундан бир неча ой илгари тирик бўлган онаси ўрнида бошқа бир бегона аёлни кўриш унга мислсиз даражада азоб берарди. У табиатнинг бу даҳшатли ўйини билан чиқиша олмади. У ўз изтиробларини яширишга уринди. Уша кун ҳам Зарифа унинг юрагида кечган туйғулар курашини сезмади. Аксинча, у Ойбекнинг отаси ва ўғай онасининг назарига тушмаслик учун улардан қочиб юрди. Бунинг сабаби бор эди...

Битирув оқшомидан икки ҳафта аввал Зарифа билим юртидаги дарслар тугагач, ёзув-чизувлари билан машғул бўлиб ўтирар эди. Шу пайт унинг ёнида Ойбек пайдо бўлди. Улар ўртасида бир оз гурунғ бўлиб ўтгач, Ойбек тўрт букланган қоғозни унга узатди:

— Сизга бериб қўйишни илтимос қилишди.

— Ким?

— Бир одам.

— Кимлигини айтмасангиз, олмайман.

Ойбек хатнинг кимдан эканлигини айтмоқчи эмас эди. Лекин Зарифа ҳам анойи эмас. Ойбек унинг қайсарлигини биларди. Шунинг учун ҳам буюк сирни ошкор этишга мажбур бўлди:

— Узимдан,— деди у ноилоҳ.

— Нима ёзгансиз? Айта қолинг...

— Нима ёзганимни мен кетганимдан кейин ўқийсиз,— илтимос қилди шоир.

Зарифанинг туйғулари жўш уриб кетди. У қалтираган қўли билан хатни олди-ю, очишга, ўқишга чўчиди. Ойбек ҳам катта бир жиноят қилиб қўйиб, қўлга тушишдан қўрққан кишидек югуриб чиқиб кетди. Зарифа ҳали ҳам ўқишдан чўчир, бир бетлик қоғоз эса худди унинг қўлини куйдираётгандек, дам чўнтагига, дам бирор китобнинг орасига яширишга уринди. Нафаси қисилиб, бутун вужуди олов бўлиб ёнгандек бўлди. У дафтар-китобларини нари-бери йиғиштириб, кўчага отилди. Баҳорнинг майин ва салқин нафаси ҳали ўзбек диёрини тарк этмаган эди. У Карл Маркс кўчаси билан «Писталоцци» томон кетар экан, унинг димоғига енгил шабада урилди. Унинг вужудидаги олов эриб, буғлангандек бўлди. У «Писталоцци»га келганида ҳали синфда ҳеч ким йўқ экан. Юраги яна тез-тез ура бошлади. У шошиб хатни олди. Букдоғлик қоғоз елпиғич янглиғ очилар экан, ундан гўё Ойбекнинг овози эшитилгандек бўлди:

Савдонинг ипаги қалбим ўради,
Рухимда булбуллар дард-ла йиғлади,
Севгилим, хаёлинг мангу боғлади,
Шу ўксиз кўнглимга нега боқмадинг?

Хаёллар уфқимда, гўзал юлдузим,
Кўрмасам дард сочар қонли кўзларим,
Энди боқ менга, эй оташин шеърим,
Шу ўксиз рухимга нега кулмадинг?

Бу Ойбек қўли билан ёзилган изҳори муҳаббат эди. Зарифа шу куни дарсларда қандай ўтиргани, нима-

лар ҳақида сўз бўлганини билмади. Унинг хаёли олис-олисларга қочди. У гўё Ойбек билан қўл ушлашиб қирларда лолазор оралаб юргандек, йўқ, йўқ, учгандек бўлди. Ойбек унга даста-даста лолалар териб, унинг боши узра сочар эқан, улар худди валзсиз, учқур қушлардек, йўқ, қип-қизил булут парчаларидек сочларига, қош-кўзларига, шоҳи кўйлагига оҳиста қўна бошлагандек ва бу қизил булутлар ёмғири тугамайдигандек туюлди...

Шу куни у уйига учиб борди. Учиб борди-ю... ярим тунга қадар уйқуси келмади. Ҳамма уйқуга кетганда, қалам-қоғоз олиб ёза бошлади:

Савдонинг ипаги қалбинг ўраса,
Рухингда булбуллар дард-ла йиғласа,
Айтма ҳеч менга, кўнглим сөзмасин,
Савдога сира у ошно бўлмасин.

Хаёллар уфқига боқувчи ўртоқ,
Сўйлама хаёлдан, мен ундан кўрқоқ.
Сен каби кўзларим дардлар сочмасин,
Қалбимда савдолар чечак очмасин.

Бу сатрлар унинг юрагида кечган туйғуларнинг ифодаси эмас эди. Бой ва маданий оилада тарбия кўрган қизнинг Ойбек муҳаббатига муҳаббат билан, ишқий шеър билан жавоб бериши у мансуб бўлган муҳитда ахлоқсизлик саналарди. Бунинг яна бир сабаби унинг ёшлигида эди.

Зарифа Ойбек муҳаббатини қозонганидан қанчалик мамнун бўлмасин, одоб ва ҳаё юзасидан юқоридаги сатрлар билан унга рад жавобини бермоқчи бўлди. Аммо бу шеърни жавоб ўрнида бериш кутилмаган оқибатларга олиб бориши мумкин эди. У Ойбек тақиллатган эшикни очиқ қолдиришни маъқул деб билди.

Ўша куннинг эртасига Ойбек билим юртининг йўлагида Зарифани учратиб, сўради:

— Мактубимга жавоб ёздингизми? — У Зарифанинг жавобини кутмай, давом этди. — Жавобини кутаман.

Зарифа тайёр жавобни беришдан чўчиди.

— Мактубни ўзингизга қайтариб бермоқчи эдим. Мен бундай қизлардан эмасман...

— У нима деганингиз? Мактубни бузуқ қизларга ёзадиларми?

— Ундай демоқчи эмасман. Мен... мен... ҳали ёшман, ахир...

— Мактубда ортиқча гап йўқ эди-ку! Нега ҳафа бўлдингиз? Мен сизга...

— Мана, олинг... Бошқа хат ёзманг,— Зарифа мактубни узатди.

Ойбек саросимада қолди. У бу оғир вазиятдан қандай чиқишни билмай, жаҳли чиқиб, юзига қон югурди. Лаблари титраб, дудуқланиб қолди:

— Сизга керак бўлмаса, йиртиб ташланг,— дедида, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Орадан бир неча кун ўтди. Зарифа ўз хатти-ҳаракатидан пушаймон бўлиб, кўз очиб юмгунча битирув кечаси келади-ю, Ойбек билим юртини тугатиб, учади-кетади... Энди Ойбек қайтмайди, деб ўйлади.

Бундай пайтларда аччиқ қилиш ёқут кўзли тилла узукни дарёга отишдек гап. Фақат мағрур, такаббур, руҳан қашшоқ кишигина бундай паст ишга қодир бўлади. Табиат Ойбекка керагидан ортиқ даражада сабртоқат берган эди. У тилла узукни дарёга улоқтира оладиган «мардлар»дан эмас, балки дарёга отилган тилла узукни олиб чиқа оладиган сартлардан эди. Орадан икки-уч кун ўтгач, у ҳеч нарса бўлмагандек Зарифа билан сўзлашиб кетди. Кейин уни кузатиб қўйди. Зарифа ҳам ярашганидан астойдил қувонди. Аммо у битирув оқшомида Ойбекнинг ота-онасини кўрар экан, нима учундир ўзини четга олишга уринди.

Эҳтимол, бунга ҳам ундаги ҳаё сабаб бўлгандир.

* * *

1925 йилнинг сентябрида Ойбек Ўрта Осиё Давлат дорилфуни ижтимоий фанлар факультетининг сиёсий иқтисод бўлимида ўқишни давом эттирди. Унинг Говкушдаги уйида етарли шароит бўлмаганлиги сабабли у техникум ётоқхонасини тарк этмади. Бу ҳол унга техникумга тез-тез келиб туриш ва Зарифа билан учрашиш имконини туғдирди.

Ойбек талабалар билан иноқ эди. У Зарифани йўқлаб, синфга кириб қолгудек бўлса, талабалар бир зумда хонани бушатиб, ошиқ ва маъшуқани ёлғиз қолдиришар, аммо баъзилари эшик тирқишидан, бошқалари эса деразалардан бу жонли кинони томоша қилишар эди. Баъзан Зарифа Ойбекка тутқич бермай юрганида, ёш шоир унга бағишлаб шеърлар ёзар ва бу шеърларни турли «почтальонлар» орқали юборар эди. «Почтальонлар» эса Ойбекнинг ишқий номаларини Зарифага етказишдан олдин уларни ўқиб, ёдлаб олардилар. Шу тарзда Зарифага аталган шеърлар Ойбек истамаган ҳолда талабалар ўртасида тарқалар эди.

Йўлингда кутдим,
Ҳасратлар ютдим,
Ҳажрингда кўпдан
Ўзни унутдим.

Сен ҳеч келмадинг,
Дардим сезмадинг.
Чаманлар ичра
Бирга кезмадинг.

...Малагим, бир боқ!
Борлигимни ёқ.
Оҳ, ёшлик чоғим,—
Бир кузги япроқ.

Ойбек қалбидан учган бундай капалаклар Зарифанинг дафтараарига келиб қўна бошлади. Зарифа ўзини қанчалик хаёли, ифратли ва севги ёшидан узоқ қиз қилиб кўрсатмасин, муҳаббатнинг ширин шароби унинг вужудига олов бўлиб кира бошлаган эди. У кечалари ёлғиз қолганида, дафтараарини очар, бояги капалаклар жонланиб, қанот қоқиб, унинг руҳига сирли бир тугён бағишлар эди.

Кунларнинг бирида Зарифа техникумга барвақт келиб, китоб ва дафтараарини қўйиш учун партанинг очма тахтасини кўтарди. Кўтарди-ю, шу заҳоти бутун вужудидан олов югургандек бўлди. Тахтанинг ич томонига катта ҳарфлар билан «Чиндан севаман, юракдан севаман» деган сўзлар ёзилган эди! Бундан бир неча дақиқа илгари Ойбек келиб, вақти зиқлиги туфайли Зарифани кутмаган, аммо унга аталган сўзларини ёзиб қолдирган экан.

Ойбек муҳаббатининг бундай жиловсиз ҳаракати Зарифада норозилик уйғога бошлади. Ҳар ҳолда 20-йиллар... Мавжуд ахлоқ мезонларига риоя қилмаслик ҳар иккала ёш учун кўнгилсиз оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди. Зарифа ёш бўлса-да, буни биринчи бўлиб ҳис этди. У ўзидаги барча куч билан Ойбекнинг гуркираб бораётган муҳаббатига гоҳ сув седиб ўчирмоқчи, гоҳ бу муҳаббат шалоласини сокин бир ирмоқдан оқизмоқчи бўлди. Аммо у Ойбек вужудида, руҳида яширинган қудратини билмас эди.

Ойбек ўзининг бутун меҳри билан, қалбидаги баҳорий туйғуларининг кумуш мавжлари-ю, ишқий шеърларининг сўнмас ҳарорати билан Зарифани чулғаб олган эди. Зарифа хоҳлаган тақдирда ҳам Ойбекнинг оташин бағридан чиқа олмас эди.

Бунинг устига, ўша даврда Зарифадан бошқа қайси

бахтиёр қиз бундай севги номаларини олиш бахтига муяссар бўлган?!

Хой, гўзал, менга боқма,
Кўксимни ўт-ла ёқма.
Бир пари каби кулиб,
Қаршимда лола тақма!

Сочларинг тола-тола,
Қалбимда гизли нола.
Ичимда тўла ҳасрат,
Найлай, эвоҳ, бу ҳола?

Дардинг-ла ёнди бошим,
Кўзларда қонли ёшим.
Йўқ... Кечир... Энди бир кул,
Сен кўнгил орқадошим.

«Тонгда узилган атир гулни безаш учун бир неча томчи шудринг кифоядир»,— деган эди Лопе де Вега.

Ойбек эндигина ўн саккиз ёшга қадам қўйган маҳбубасини ана шундай шудринг-шеърлар билан безади. Унинг эътибори тушган, унинг шеърларида куйланган Зарифа кундан-кунга ҳусни очилиб, ҳаёт лаззатларининг қадрига етиб бормоқда эди.

СЕВГИ ВА РАШК

1926 йил Ойбек ва Зарифа учун ҳам қувончли, ҳам ташвишли кунлар келтирди.

Муҳтарам китобхон! Эътиборингизни ана шу қувонч ва ташвишларга қаратишдан аввал Ойбекнинг шу йилларда ўз манзилини тез-тез ўзгартириб турганига қаратиш лозим бўлади. Техникумни тугатгани учун ортиқ ётоқхонада яшаш имкони бўлмаган Ойбек танишбилишларининг, дўст-ёрларининг уйда, боғида кун кечиришга мажбур бўлди. 1926 йилда эса у ҳозирги ҚГБ биносининг орқа томонида жойлашган «Зарафшон» меҳмонхонасининг бир хонасида Аъзам Айюб билан бирга яшади.

...Уша куни у меҳмонхона деразасидан мўралаб, Зарифанинг техникумдан қайтар чоғини кутиб турган эди. Қиз Карл Маркс кўчасининг муюлишида пайдо бўлиши билан у ўқдек отилиб, кўчага чиқди. Югура бориб, меҳмонхона биноси олдидан ўта бошлаган Зарифанинг сочини тортди.

— Деразадан қараб, кутиб турган эдим,— севинч билан сўз бошлади у. Сўнг қўлидаги юпқагина китобчани Зарифанинг қўлига тутқазди.

Ойбек одатда ўзи се-
 виб ўқиган китоблар,
 ўзини қуршаган туйғу-
 лар, илиқ ва юксак ке-
 чинмалар севимли қиз-
 нинг ҳам юрагига нашъа
 сочсин учун уларни За-
 рифага бериб турар ва
 унда бу китобларга нис-
 батан қизиқиш уйғо-
 тишга интилар эди.
 Унинг фикрича, шундай
 қилса ёш юраклар ўрта-
 сида уйғунлик пайдо бў-
 лиши, юраклар бир зарб
 билан уриши, дидлар
 яқинлашиши мумкин эди.

Зарифа Саидносирова
 1926 йил.

Зарифа Ойбек узатган
 китобчани қўлига олар
 экан, уни ўша ёш шоир
 севган китоблар силсила-
 сидан, деб ўйлади. Аммо
 Ойбекдаги ўзгача қувонч,
 ўзгача туйғулар Зарифани китобчага назар таш-
 лашга мажбур қилди. Узунгина шаклга эга бўлган
 китобнинг тўрт томони гуллар билан безалган, китоб-
 нинг марказида нақшинкор арабий ҳарфлар билан
 «Туйғулар» деб ёзилган, ундан сал тепароқда эса
 «Ойбек» деган сўз порлаб турар эди. Ойбекни қуршаб
 олган ҳаяжон шу заҳоти Зарифага ҳам ўтди.

— Табриклайман. Иккинчи, учинчи. китобларингиз
 ҳам тезроқ чиқсин. Китобларингизнинг давоми узилма-
 син,— деди Зарифа астойдил қувониб.

Сўнг китобчани варақлашга киришди. Муқовадан
 кейинги саҳифадаги ёзув унинг диққат-эътиборини
 тортди. «Зарифага, энг сўнгги армуғоним»,— деб ёзил-
 ган эди бу саҳифада. Аслида, Ойбек «Зарифага, энг
 дастлабки армуғоним» деб ёзмоқчи эди. Аммо унинг
 Зарифа билан муносабати гоҳ, илиб, гоҳ совиб тургани
 сабабли у бундай бағишловни ёзишга журъат қил-
 мади.

Ойбек Зарифани кузатиб борар экан, ўзининг бирин-
 чи шеърлар китобига кирган ва кирмаган аллақанча

шеърларини ўқиди. Бу шеърларнинг аксари Зарифага — шоир қалбининг танҳо мумтозига бағишланган эди.

* * *

Зарифа кундан-кунга очилиб, балоғат ёшига кириб борган даврда, юқорида айтганимиздек, унинг оиласи бошига катта фалокат тушди. Отаси Саидносир Миржалил ўғли ГПУ томонидан хибсга олинди. Бутун мамлакат бўйлаб кечаги бойлар ва ширкат эгаларини қамоққа олиш бошланган эди. Саидносирбой эса оддий мулкдоргина эмас, балки Қўқон мухториятининг аъзоларидан бири, жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаси эди. Сталинча сиёсий-тузум машинаси бундай кишиларни биринчи навбатда маҳв этишга киришди. У ГПУ ертўласида ётар экан, турли йўллар билан қариндош-уруғларини ўз қисматидан огоҳ қилишга эришди. Унинг сирли йўллар билан берган хабарига кўра, уни Қўқон мухториятининг аъзоси сифатида эмас, балки бор-йўғи саноат ширкатини тузган киши сифатида айблаган эканлар. Бу сиёсий айб эмас эди. Шунинг учун ҳам соддадил мўйсафид қисқа муддатлик қамоқ жазосини ўтаб, тез орада ўз оиласи бағрига қайтишига ишонди. Жазо муддати белгиланиб, она тунроқдан бадарға этилишидан бир-икки кун олдин у икки аскар қуршовида хайрлашгани уйига келди. Улар ярим кун давомида бирга бўлдилар. Ота сўнгги марта фарзандлари даврасида ўтириб, палов еди. Аммо унинг хаёли паришон эди.

— Хафа бўлманглар, — мурожаат этди у қизларига. — Фақат ўқишни ўйланглар. Илмли одам хор бўлмайди. Илмли одамнинг ҳаёт йўли ёруғ бўлади... — У яна нималардир деди, панд-насихат қилди. Сўнг хайрлаша бошлашади. — Омон бўлсак, кўришамиз. Худо хоҳласа, албатта, кўришамиз.

Орадан бир-икки кун ўтгач, Саидносир Миржалил ўғли Оқ денгизда жойлашган Соловец ороллари — XX асрнинг Борса-келмасига жўнатилиди.

Зарифа техникумнинг сўнгги курсида таҳсил олар экан, оиласи бошига тушган бу бахтсизликни овоза қилмасликка уринди. Лекин ишонган тоғининг қулаши Зарифани саросимага солди. Унинг Ойбек билан ўзаро муносабатларидаги паст-баланд ҳолатлар қисман ана шу саросималик, рудий карахтлик натижасида юзага келди.

Ойбек Зарифанинг оиласида рўй берган нотинчлик, тўғрироғи, бахтсизликдан хабардор эди. У Зарифа

учун ана шундай оғир дамларда ўзини панага олиб қочмади, аксинча, уни ўз қалбининг ҳарир туйғулари билан ўради. Унинг шу кезларда Зарифа атрофида ҳаддан зиёд даражада парвона бўлишининг боиси ҳам ана шунда. Ойбек Зарифага ҳақиқий дўст бўлиб қолмоқчи эди.

* * *

1926 йилнинг май ойида техникумда битирув кечаси бўлиб ўтди. Мусиқа чалиниб, шаҳодатномалар топширилди. Тантанали йиғилишдан сўнг зиёфат берилди, концерт номерлари намойиш этилди. Шу куннинг эртасига Зарифа юмуш билан техникумга келганида, синфдоши Эшонжон Муҳаммадхонов билан бир қизга дуч келди. Яқин орадан бери техникумда кўрина бошлаган бу қизни 1-асос синф талабаларидан бири алдаб, йўлдан урган экан. Эшонжон уни ўз ётоқхонасига таклиф қилаётганида, бу қиз Зарифага маҳкам ёпишиб олиб, уни ҳам ётоқхонага қистади. Шу орада Теша Зоҳидов ҳам пайдо бўлди. Тўртовлон Эшонжоннинг ётоғига кирдилар. Кечаги зиёфатдан қолган бўлса керак, бир шиша май пиёлаларга қуюлди. Зарифа нимадир деб қадаҳ кўтарди. Аммо кўп ўтмай, орада қандайдир сир борлиги маълум бўлиб, Зарифа билан Теша ётоқхонани тарк этдилар.

Уша куни Дорил муаллимот — Қизлар инпросининг битирувчиларидан Иқбол деган қиз ҳам дугоналарига зиёфат берди. Дорил муаллимот техникум билан ёнма-ён бинода жойлашганлиги сабабли Иқбол Зарифани ҳам зиёфатга таклиф этди. Кечга қадар ўйин-кулги бўлди. Зарифа отаси хибсга олинганидан бери ўзини бу қадар эркин тутмаган эди. Мириқиб дутор чертди.

Эртасига Зарифа ётоқхонада рўй берган воқеадан пушаймон бўлиб турганида, Ойбек пайдо бўлди ва бир хат узатди:

— Сенга бериб юборишди, — деди у аста.

Зарифа бу хатни Ойбекнинг ўзи ёзганлигини биларди. Лекин унинг авзойини кўриб ҳайрон бўлди. Ойбек қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез ғойиб бўлди.

Мактубда қуйидаги тиканли сўзлар ёзилган эди:

«...Зарифа!

Кет, кет, кет! Алдамчи кўзларинг кўзларимга тушмасин! Кўнглим тонг чоғида шафақлардан нур, ҳаёт олган, тоза, соф чечакларни тилайдир. Юришингда, ту-

ришингда, кулишингда сиёҳ хаёлимни ойдинлаштирадиган бир нур кўрган каби бўлардим. Афсуски, у нур бир саробдан бошқа нарса эмас экан, энди англадим. Май базмида... хонимлар каби соқий бўлиб иштирок этишинг ҳам кўп яхши нарса. Чунки, шу муҳитда кўрдигим, билдигим «цивилизация» қизларидан фарқинг йўқ.

Ойбек сени ўнди, қучди... буларнинг бадалига нима истайсан? Маъносиз севги занжирларини афсонавий қаҳрамонлар сингари уздим.

Хайр энди!!

21 май 1926 йил.

Ойбек нечун менга бундай мактуб ёзди, дея шубҳаланма! Истасанг, жавоб ёз. Мен ҳам сенга қолган-қутганларини айтиб бераман».

Бу хатдан заҳар томар эди. Зарифага доимо энг гўзал ва энг ҳароратли сўзлар билан мурожаат этган Ойбек севимли қизнинг ётоқхонадаги хатти-ҳаракатида хиёнат кўрди. «Мен ҳали ёшман», деб ўзини бинафшадек бокира қилиб кўрсатишга уринган қизнинг бегона даврада май ичиши ва ҳатто «соқийлик» қилиши мумкинлиги Ойбекнинг хаёлига сиғмади. У севги занжирларини узишга аҳд қилди.

Ойбек ҳали техникумда ўқиб юрган кезларида унинг покиза йигит ва ажойиб дўст эканлигини кўрган синфдоши Темучин синглиси Маъсумани шоир дўстига таништирамоқчи ва шу йўл билан Ойбекка қариндош тутинмоқчи бўлган эди. Аммо Ойбек Зарифани Маъсума билан алмаштиришни истамади. Унинг назарида бу бўлган нарсани хаёлдан ўтказишнинг ўзи хиёнат эди. Лекин Зарифа, Ойбек назарида, ётоқхонадаги хатти-ҳаракати билан хиёнатга қодир қиз эканлигини кўрсатган эди. Ойбек дастлабки қадамлари шубҳали бўлган қиз билан бутун тақдирини боғлашни истамади.

Орадан бир неча кун ўтди. Ойбекдан дарак бўлмади. Кунларнинг бирида Зарифа трамвай бекатида турганида қарши томондан келаётган трамвайда Ойбекни кўриб қолди. Унинг кўзлари қандайдир маъносиз эди. У хийла ўсгандек, унга эркаклик сиёҳи ургандек туюлди. Зарифа бир зум тараддудланиб қолди. Ойбек тушган трамвай бутунлай бошқа тарафга кетди... Наҳотки, энди уларнинг йўллари ана шундай қарама-қарши тарафга кетса?! Зарифа кейинроқ Ойбекнинг ёнида бошқа бир қиз бўлиши ҳам мумкинлигини тасаввур қилди.

Бу фараз Зарифанинг юрагига тикан бўлиб қадалди. У, бир томондан, ўзининг енгилтаклигидан пушаймон бўлди, иккинчи томондан, ўзини оқлашга, аслида, ҳеч бир гуноҳсиз эканини исботлашга уринди.

Орадан яна бир неча кун ўтди. Ниҳоят, кўзлари Ойбек йўлига қадалган Зарифа ҳузурига ошиқнинг ўзи кириб келди.

— Хўш, афсонавий қаҳрамон, нега келдингиз?

— Севги занжирларини узолмаганим учун.

— Ахир мен сизнинг оёқларингизга занжир ҳам, кишан ҳам солмаган эдим-ку...

— Бу занжирни иккимиз кўнглимизнинг кўринмас шоҳи ипларидан ясаган эдик. Ипакдан мустаҳкам занжир бўлмас экан...

Зарифа яшаган уй олдидан ариқча оқар эди. У кичик ариқча бўлса ҳам ундаги сув булоқ сувидек тоза ва мазали эди, Ойбек юрагидаги ўтни ўчириш учунми, ҳовучлаб сув ичди. Сўнг яна бир ҳовуч сув олиб, уни Зарифага тутди.

— Қандай шафқатсиз йигит экансиз? Севган қизини ҳам шунчалик қийнайдами одам? Ахир сиз шоирсиз. Шафқатсизлик эса шоирларга ярашмайди.

— Эшонжон сенга синфдош бўлса ҳам ҳар ҳолда бегона одам эди. Унинг ётоғига кириб, май ичиш ифбатли қизнинг улуши эмас-ку? Наҳотки, шуни тушунмасанг?!

— «Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади», деганлари рост экан. Мен у қизнинг ахлоқсизлигидан беҳабар эдим. Билганимда, Эшонжоннинг хонасига ҳам кирмаган, шунчалик тухматга ҳам қолмаган бўлардим.

Зарифа гарчанд Ойбекнинг хатига жавоб бермаган бўлса-да, у кечаси билан аламдан узундан-узоқ мактуб ёзган, ўзини оқлабгина қолмай, пок руҳига озор бергани учун уни ҳатто қоралаган ва гўё енгил тортган эди. Бу хатда ёзилган сўзлар унинг ёдида эди. Шунинг учун ҳам у фурсатдан фойдаланиб, хатнинг ўзига маъқул бўлган лавҳаларини «ўқий кетди»:

— Ешман, тажрибасизман, десам, ишонмас эдингиз. Ўзим тенги қизнинг ёмон ниятда келганлигини, Эшонжоннинг ҳам фикри бузилганлигини қайдан билай? Мен уларнинг ҳаммасини ўзим сингари тоза ниятли ёшлар деб ўйладим. Қолаверса, улар билан соатлаб ўтирмай, «Дорил муаллимот»ни битирган қизларнинг базмига бориб, уларнинг шодлигига шерик бўлдим... Сиз ўзингиз боғлаган севги занжирларини узмоқчи бўл-

ган экансиз, «фалон нарсани эшитиб уздим», деманг, йўқ, йўқ, йўқ, «шу нарсани баҳона қилиб уздим», денг. Сизнинг севги занжирларини узишингизнинг бошқа сабаблари бор. Мен уларни яхши биламан. Агар отам...

— Ростини айтсам, жўрттага шундай сўзларни ёздим. Ахир, ўйлаб кўр: уч йилдан бери орқангдан елиб-югураман. Бир қарасам, майлинг бордек. Яна бир қарасам, парвойи фалаксан. Юрагингнинг таг-тагида нима бор, мақсадинг, орзу-ҳавасинг қандай — билмайман. Ёшман, ёшман, дейсан. Мана, техникумни ҳам битирдинг. Қачонгача ёш бўлиб қоласан? Менга муносабатингни аниқлашинг учун яна неча йил керак сенга?..

— Одамзод шундай мураккабки, баъзан уни билиш учун бутун умр керак бўлади. Мана, сиз ҳам мени яхши билишингизни, менга ишонишингизни айтар эдингиз. Сўнгги хатингизга қараганда, мен бошқача, ёмон, бузуқ одам эканман...

— Сен хатимни яхши ўқимаган экансан. Агар менинг эшитганларим нотўғри бўлса, сен жавоб ёзишинг, «фалон сўзингиз нотўғри», деб айтишинг зарур эди.

Зарифа аллақачон жавоб хати ёзиб қўйганини айтди. Аввалига у хатни Ойбекка беришни истамади. Лекин унинг қистови билан, хатни олиб чиқди. Олиб чиқмаса бўларди!.. Яна ўзаро яқинлаша бошлаган ёшлар бу хат туфайли айрилиқ ботқоғига бота бошладилар.

Хатда, жумладан, бундай сўзлар бор эди:

...«Афсонавий қаҳрамон!» Шу кеча шу қадар «ширин» мактубингизни қўлимга қистирар экансиз, ўқидим. Билмадим, нечук тугатдим. Дадамни сургунга ҳукм қилганлар. Менинг юрагимни эзган энг зўр қайғу шу эди.

ГПУдан уйга етгунча чидамадим, бўғилдим... Халқдан уялсам-да, кўзларимга сиқилган ёшларни тўхтата олмадим, йиғладим... Бунинг устига, яна сизнинг хатингиз... Заҳарли ўқларингиз... Билмадим, ўлганнинг устига чиқиб тепмоқчи эдингизми? Лекин мен мулоийм, самимий жилмайиш ила қарши олдим. Бошқалар эзмоқ, сиқмоқ истасалар-да, мен куламан, юксаламан.

Мен ҳақимда, майли, қандай фикрларингиз бўлсин, соф қалбимдан: «Юрагим тоза, кўнглим оқ. Сиз ўйлаган қизлардан бутун борлигим, вужудим билан йироқман!» дейман. Хоҳ тингланг, хоҳ тингламанг, «қолган-қутганларингиз» ҳам шундай юрагимни қонатадиган,

кўнглимни қирадиган бўлса, ёзманг! Ёнингизда қол-
син. Ўзимдагилар ҳам оз эмас.

Ойбек ака, менга боқманг, гапирманг, мен-да, сиз-
нинг кўзларингизга ортиқ учрамагай эдим.

Хайр.

Зарифа».

Бу мактубнинг сўнги сўзлари Ойбек кўнглида
ўсаётган умид ниҳоли устига қалин қор бўлиб ёғди.
У мактубни такрор-такрор ўқир экан, бу қор уюмлари
кўпайиб, бечора ниҳолни кўмиб юборгандек бўлди.

Шу оқшом Ойбек янги мактуб ёзди:

«Зарифа!

Таржимаи ҳолимни ёзиш учун кўлига қалам ол-
ган бир муаррих «Ойбек чўлларда адашган, дарбадар,
аламдан нашъа олган, ҳуззли бир шоир эди», деб ўз
ўқувчиларига мени ҳақиқат-ла аниқлаган бўладир.
Ҳақиқатдан-да шу кунларда бадбинлигим ўзининг энг
буюк инкишоф нуқтасига етгандир. Савдо, ёшлик, шух-
рат — кўз олдимда ҳеч!..

Туғилар эканман, йиғламишдим. Ҳаётимга қора
пардалар тушгунчада йиғлайдирганга ўхшайман. Май-
ли, бу дунёда ким кулди, ким ўйнади, ким эркин нафас
олди? Еқуб Қадрий «Ҳаёта қиймат веранларин ҳепси-
да ҳаёттан ала кечди», дейдир. Бу буюк ҳақиқат! Ана-
толий Франс «Башарият тарихи»ни бир жумла билан
белгилайдир: «Инсонлар туғилдилар, азоб чекдилар,
ўлдилар».

Мактубингда: «Йиғладим, ёндим, азоб чекдим»,
дегансан. Бунга ишонмайман. Чунки, сенинг кўзларинг
олмос каби порлайди, — ёшлар тўқувчи баъзи бир кўз-
лардан эмас. Мактубинг гўзал. Сева-сева ўқидим ва
ҳоло ўқийман, юзларча, мингларча дафъа ўқийман!
Мактубингда баъзи бир жумлалар савдоли қалбимга
оташли бир ўқ каби қадалиб қолди. Фақат менинг
учун на тотли бир ўқ, на тотли бир оташ?!

Оҳ, билсанг, Зарифа!... «Йиғладим», дема — йиғла-
ганман. «Ёндим», дема — ёнганман.

Севги занжирларини менга ким боғлади? Сенми,
менми? «Маъсума қизларнинг юрагини...лардан фар-
қингиз йўқ экан», дейсан. Шу нуқталарни қўймасдан,

уларнинг ўрнига «шарлатон», десанг бўлмасмиди? Нега яширдинг?..

Ойбек бундай нарсаларни англашга устадир, жоним!

Менинг «наступлениям»ни бир ой илгари кутган экансан. Нега «Суюндим», дейсан ва бунинг бошқа сабаблари бормиш. Қандай сабаблар? Сўнграқ билишга тоқатим йўқ. Тезроқ билдир...

...Зарифа, ортиқ ажралишдик. Фақат бу ажралишдан сенга ҳеч қандай зарар келмайдир. Бу нарсадан сенинг қалбингда на бир титрама, кўзларингда на бир томчи ёш пайдо бўладир. Бу фикримни: «Севиндим», деб ўзинг ҳам иқрор қиласан. Ойбек бўлмаса, бошқаси-да! Кўнглингда ҳамма — бир, буни яхши биламан. Чунки, шу вақтгача юрагингда севги учқуни ҳам сезилмади...

Зарифа, айриларкан, қўлларингни бир сиқай, кел! Қонимда сўнган электронлар яна бир оз жонлансин.

Ойбек».

Зарифа Ойбек қонида «сўнган» электронларнинг яна бир оз жонланишини, бир оз эмас, буткул жонланишини истаса-да, унинг қизлик ғурури бунга йўл бермади.

«Аёл — сизнинг кўланкангиз. Сиз унга интилсангиз, у сиздан қочади. Сиз ундан кочсангиз, у сизга эргашади». Бу нақлда жон бор. Зарифа Ойбек дилидаги туйғуларнинг самимийлигига ишонар, унинг муҳаббати бамисоли офтоб бўлиб-нур сочаётганини кўрар ва бундан руҳан чароғон бўлиб юрар эди. Лекин бу эркин қуш «Ойбек муҳаббатининг тилла қафасига тушишни истамас эди.

Шу кунларда битирувчилар Москва ва Ленинград сафарига шайланаётган эдилар. Зарифа техникумнинг тўққиз нафар битирувчиси орасида яккаю-ёлғиз қиз бўлгани учун уни «Дорил муаллимот» қизлари билан бир гуруҳга қўшдилар. Авахтадаги отаси унга оқ йўл тилаб, Москва ва Ленинграддаги бутун жаҳонга машҳур музейларни кўриб келишни, ҳаёт ва санъат ҳақидаги билимини кенгайтиришни, ўзига эҳтиёт бўлишни буюрди. Ойбекнинг эса Зарифани сафарга юборишга раъйи йўқ эди. У қизни йўлдан қайтармоқчи бўлди.

Аммо Зарифа исмли қуш аллақачон хаёлан Москва сари парвоз қилаётган эди.

Мана бу шеър, афтидан, Зарифа поездга тушган кунни ёзилган:

Орқангдан йиғлаб қолдим,
Кўксимни тиглаб қолдим.
Қиз, дарёдан ошарсан,
Билмам, қайда яшарсан,
Орқангдан йиғлаб қолдим.

Сир аралаш ҳаётинг...
Гавҳарлардан маржонинг.
Ҳазин куйлар чаласан,
Сўйла, қаён борасан?
Сир аралаш ҳаётинг...

Тушимда кўрдим сени,
Бирга олиб кет мени.
Денгиз, тоғлар ошайлик,
Чўпон каби яшайлик.
Бирга олиб кет мени.

Ойбек ўз кўланкаси сари қанчалик интилса, кўланка ундан шунчалик олислашишга уринар эди...

Вақт шу тарзда оқа бошлади.

Бу борада Зарифанинг уч йил жазо муддатига ҳукм этилган отаси ватанидан бадарға этилиб, оқ айиқлар ўлкасига жўнатилди. Зарифа Ўрта Осийе Давлат дорил-фунининг физика-математика факультети қошидаги кимё бўлимига ўқишга кириб, айти пайтда Зибунни-со номидаги қизлар мактабида математика, физика ва кимё фанларидан дарс бера бошлади.

Ойбекдан Зарифага ортиқ хат келмади. Кейин маълум бўлишича, Зарифа оиласида яшаётган туркистонлик қариндошлардан бири Ойбек сиймосида ўз рақибини кўриб, у қолдирган ёзув ва мактубларни йиртиб ташлар экан.

Аммо бу мактубларни йиртиб ташлаш билан Ойбек қалбидаги муҳаббат чашмасини тўхтатиш мумкин эмас эди. Ойбек қанчалик изтироб чекмасин, севги бо-бидаги уринишлари қанчалик зое кетмасин, муҳаббат ва бахт йўли машаққатсиз кечмаслигини яхши билар эди. Бунинг устига, унинг Зарифага бағишланган, Зарифага туйган муҳаббати туфайли майдонга келган шеърларидан бир қисми эълон қилиниб, ёшлар ўртасида эътибор қозонаётган, унинг ўзи эса шоир сифатида улғайиб бораётган эди.

Бир кун Зарифа: «Сиз Чўлпон сингари ажойиб шоир бўласиз. Балки ундан ҳам машҳур бўласиз!» деган эди Ойбекка.

Ойбек ҳеч қачон шуҳратга интилмаган. Унинг бирдан-бир мақсади ўзининг руҳий ва маънавий юксалиши орқали жамиятга, халққа фойда келтириш эди. У ана шу ниятда адабиёт ва санъат тарихини, фан тарихини ўрганди; Навоидан Чўлпонга қадар бўлган ўзбек адабиётини севиб мутолаа қилди.

У ўзига кулиб боқмаган оламни тарк этиб, ўқишга, илмга, ижодга берилмоқчи бўлди.

БАХТ ЮЛДУЗИ

1927 йилнинг авжи пишиқчилик палласи. Зарифа дорилфунуннинг биринчи курсини, Ойбек эса иккинчи курсини тугатиб, янги ўқув йилини бошлаш тараддудида. Икки ёшнинг юлдузи бир-биридан юз ўгира бошлаган кунлар...

— Сўнги марта йўлингни тўсдим, Зарифа,— деди Ойбек қўққисдан кўчада пайдо бўлиб.— Бу оқшом сен билан хайрлашмоқчиман. Сени ҳам, юртимни ҳам ташлаб кетяпман.

Бу кутилмаган сўзлардан Зарифа ҳанг-манг бўлиб қолди. У Ойбекнинг ниятига тушунмади. Гап нимада эканлигини билиш учун секингина сўради:

— Қаерга?

— Ленинградга. Уқишни ўша ерда давом эттирмоқчиман.

Зарифа Ойбекнинг ниятига тушунгач, ҳаяжонини босиб, деди:

— Таҳсил олиш учун, олий маълумотли нодир мутахассис бўлиш учун ундан ҳам олис жойларга бориб ўқисангиз ярашади. Мен жуда хурсандман.

— Сен, албатта, хурсанд бўласан. Менинг қаерда бўлишим, қандай яшашим сен учун барибир. Олис ва бегона юртларда яшайманми ё сен билан бир шаҳарда нафас оламанми — бунинг сенга фарқи йўқ. Кўнглинг худди уйқудаги денгиздек мавжсиз...

Зарифа нимадир демоқчи бўлди. Аммо унинг сўзлари Ойбекнинг қулоғига кирмади. Ойбек худди ўзи билан ўзи сўзлашгандек, деди:

— Кетишим керак. Сенга ҳам, менга ҳам яхши бўлади. Балки бир-биримиздан олисда ҳамма нарсани тарозга солиб кўрармиз...

Ойбек сўзлашдан тўхтади. Гўё ҳамма гап айтилгандек бўлди.

— Хайр. Оқ йўл сизга!— зилдек оғир сукунати Зарифанинг эшитилар-эшитилмас товуши бўлди. У Ойбекнинг бўйнига осилиб: «Мен сизни севаман! Наҳот шуни тушунмасангиз?» деб қичқиргиси келди. Лекин ғурур унинг томоқ пайларига чангал уриб, отилиб чиқай-чиқай деган сўзларини мажақлаб ташлади.

— Яна абадий хайрлашамизми?.. Ҳатто қўлларингни беришни ҳам истамайсан?... Сени бу ғўзал хиёбонда тентираб излар эдим. Учратган пайтларимда эса сен қочиш йўлини ахтарар эдинг. Мана энди хиёбон ҳам, сен ҳам менсиз яшайверасизлар... Қани, қўлларингни бер!

«Мен иккала қўлимни унга узатдим,— деган эди Зарифа опа ўша мунгли оқшомни эслаб.— У қўлларимни ўпар экан, унинг хаёлий оғушидан аста сирғалиб юриб кетдим. Қадамим оғир, оёқларимда мадор қолмагандек эди».

Эртаси поездга чиқиш олдидан Ойбек яна Зарифанинг ҳузурига келиб, у билан хайрлашди. «Хайр, унутма, ўтинаман»,— деди у.

Зарифа уни унутмаслигини биларди.

* * *

Ойбек Ленинграддаги Плеханов номли Халқ хўжалиги институтида ўқий бошлади. Афсуски, унинг бу илм даргоҳида кечган ҳаётига тааллуқли хотиралар етарли эмас. Мавжуд хотиралар эса Ойбекнинг бу ерда илм булоғини симиришга чанқоқлик билан киришганидан далолат беради.

Шоирнинг шу йиллари Ленинградда ёзган шеърларидан бирида бундай сатрлар бор:

Ҳар тараф тинч... Етоғимда мен ёлғиз
«Иқтисодлар» тугунини ечаркан,
Папироснинг тутунлари ҳалқа из —
Чизиб, секин тарқаб кетар тинмасдан...

Бу шеър «Эрталаб» деб аталади. Ундан маълум бўлишича, Ойбек тонгга қадар иқтисодиёт фанига оид китобларни мутолаа қилиб, билим хазинасини бойитиш билан шуғулланган.

У 1927 ёхуд 1928 йил кўкламида Ленинградда Ҳамид Олимжон билан бўлган учрашувини эслаб, ёзган эди:

«Ҳамид ўзбек адабиётининг, санъатининг аҳволи ҳақида гапирди ва бирдан сўзини кесиб, сўради:

— Ҳа, ростдан, эшитдим, Халқ хўжалиги институтида эмишсиз?

— Иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар, марксизм масалалари муҳимки, мен буларни яхши ўрганиш учун шу институтни танладим... Лекин майлим шеърдадир, севаман шеърятни, юракдан севаман...»

Ойбек Ленинградда иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар ва марксизм масалалари билан жиддий шуғулланиш билан бирга Жонли Шарқ тиллари институтида ҳам хизмат қилди: ленинградлик машҳур шарқшунос олимлар билан яқин мулоқотда бўлди. Талабалик чойчақаси билан мусофир шаҳарда тирикчилик ўтказиш осон эмас эди. Талабалар қўшимча даромад топиш илинжида турли юмушларни бажаришга мажбур бўлардилар. Ойбек ҳам дастлаб чакана йўллар билан талабалик рўзгорини тебратиб турди. Сўнг Жонли Шарқ тиллари институти тўғрисида дарак топиб, у ерга ўзбек тили ва адабиёти бўйича ассистент бўлиб ишга кирди.

Аммо Ленинград ўзининг бутун мўъжизалари билан Ойбек қаршисида қанчалик товланмасин, у Тошкентни, Карл Маркс хиёбонини, Зарифани, дўстларини, синглиси Шафоатни, ёмғирсиз кунларни соғинди.

Ер қолди узоқда...
Кўзларда йўқ учқун,
Эвоҳ, не ёмон кун!
Дил йиғлади тун-кун,
Қалбимда буюк доғ...

У шундай соғинч кунларида, мусофирлик унинг вужудига, қалбига заҳарли ниш бўлиб санчилган кезларда пиёда бўлса ҳам она юртга қайтишга тайёр эди.

Кетмас сира ҳижрон,
Кўнглимдан оқар қон,
Турмас эдим бир он,
Йўллар — учурум тоғ,
Ер қолди узоқда.

Мусофирлик унинг Зарифага бўлган туйғуларини янада алангалатиб юборди. Донишмандлардан бири тўғри айтганидек, шамол гулхан учун қандай аҳамиятга молик бўлса, ҳижрон ҳам муҳаббат учун шундай қимматга эга: катта гулхан шамол билан яна ҳам гуриллаб ёнганидек, чинакам муҳаббат ҳам ҳижрон туйғуларини янада аланга олади.

Ойбек чинакам муҳаббатдан қочиш ва қутулиш мумкин эмаслигини тушунди. Унинг учун фақат битта

муҳаббат — Зарифага бўлган муҳаббати бор эди. Унинг учун фақат бир гўзаллик малаги — Зарифа бор эди. Ойбек Тошкентдан минглаб чақирим нарида — Ленинградда тушунган ягона ҳақиқат ана шу эди.

Эй, севгилим, мен учун ўзга бир рафиқ,
Ўзга бир севги йўқ, сенде вужудим.
Сен билан тирикман, сен-ла кўз юмгум,
Маҳзун кўзим сендан олур табассум.

Баъзан ҳижрон қийноқлари ҳаддан зиёд ошиб, шоир қалбини пора-пора этди. Унинг ҳам шодликдан, ҳам қайғудан барабар ларзага тушувчи таъсирчан қалби тез-тез яраланиб турди.

Қайғу-да меҳримни сенга еткизмас,
Йиғлайман, ундайман, фақат беҳуда.
Қалбимда чайқалур ҳижрон ҳар нафас,
Кошки ўтда куйсам ё чўксам сувга!
Единг кўз ёшимда сузади ҳар он,
Дўстим, қачонгача бу золим ҳижрон!

Ойбек қалбида товланган муҳаббат ранглари фақат ҳазин ва мунгли нолалардан иборат эмас. Шоир Ленинград муҳитига сингиб бориши билан ҳасрат оҳанглари аста тарқала бошлади. Унинг шеърларида абадий мавзулар, некбин тароналар тараннуми кучая борди. Аммо Ойбек қалбидан ўқтин-ўқтин отилган най садоларида Зарифа исми, Зарифа сиймоси, Зарифага севги ва садоқат мавзуси қанотланиб турди.

Шу зайлда бир ўқув йили ўтди.

* * *

Ҳурматли китобхон, энди воқеанинг давомини Зарифа опадан эшитинг:

«Ҳовлимизда бир туп шотут, бир-икки туп гилос, олча ва каттагина ўрик дарахти бор эди. Саратон. Айни пишиқчилик пайти. Мен ўрик дарахтининг устига чиқиб, шохдан-шоҳга ўтиб ўрикларни қоқар, ойим эса терар эди. Шу пайт эшик халқаси шақиллади. Қарасам, Ойбек кулиб, ўрик тепасига — менга тикилиб турибди. Отилиб ерга тушдим. Уйга кирдик. Палов дамланган эканми, ойим кичик бир лаганчада сузиб берди. Дастурхон ёздим, чой келтирдим. Узоқ гаплашиб ўтирдик. Шу бир йиллик ҳижрон кунларида икковимиз хийла жиддийлашган эканмиз. Катталардек суҳбатлашдик. Болалик фаслидан ўтганимиз кўриниб турарди.

Эртаси оқшом пайти Ойбек тағин келди:

— Зарифа, айланиб келамиз.

Мен нима дейишни билмай, ерга қараб жим қолдим.

— Аввал мени кўрсанг, қочар эдинг, «ёшман», дердинг. Мана, бўйинг ҳам менга етай деб қолибди. Еш бола эмассан,— деди у жиддий товуш билан.

Мен ҳамон оғзимга сув солгандек жим турибман.

— Юр, Зарифа, хафа қилма, соғинганман,— унинг товушида майин тўлқин пайдо бўлди. Менинг иккила-наётганимни кўриб, деди.— Ойингдан сўра, рухсат берсин.

Ховлига киришим билан ёнимда Зулфия пайдо бўлди. У, албатта, эшик орқасидан қулоқ солиб, бизнинг ҳамма гапимизни тинглаб турган эди.

— Нима деяпти? Айланиб келамиз, деяптими?

— Ҳа.

— Нима бўпти, боравер. Еш эмассан.

Айвонда ойим нимадир тикиб ўтирар эди.

— Сиз нима дейсиз?— сўрадим гўё Ойбек билан ҳеч учрашмагандек уялибгина.

— Майли, кеч қолма,— рухсат берди ойим».

Бир йил ичида нафақат Ойбек, Зарифа ҳам ўзгарган эди. У Зулфия билан бирга Зебуннисо номидаги мактабда ўқитувчилик қилар, 35 сўмлик ойлик ҳақидан уч сўмигина унинг ёнида қолар, қолган 30 сўмини Соловкига, отасига юборар эди. Таълим-тарбия техникумини битиргач, икки йил ишлаб бериш вазифасини ўз елкасига олган Зарифа негадир талабалик нафақасини олишни ўзига ор деб билди. Унинг ёнида қолган уч сўм ва Зулфиянинг маошини рўзгор исмли аждаҳо ямламай ютарди.

«Майли, кеч қолма», деб рухсат берган онанинг умид кўзлари Ойбекка қадалган эди. У қизининг Ойбек билан бахтли бўлишига ишонар, кимсан, Ленинградда ўқиётган йигитнинг имонли-ишончли эканидан шубҳаланмас эди...

Ойбек Зарифани Шайхантоҳурдаги «Намуна» мактабининг боғига таклиф этди. Бу мактабда унинг собиқ синфдоши Маҳмуд Ҳакимов ишлар эди. У шогирдлари билан банд бўлгани сабабли меҳмонлар билан бирга бўла олмади. Аммо унинг илтимоси билан мактабнинг шинамгина боғидаги, ям-яшил майсалар устига палос ва кўрпачалар ёзилиб, дастурхон келтирилди.

«Биз ёлғиз эдик,— эслашда давом этади Зарифа опа.— Ойбек чой қуйди, нон ушатди. Гоҳ гаплашиб,

гоҳ оқшом шабадасида тебранаётган майсалар тўлқинини томоша қилиб ўтирдик. Бир-биримизни сўзсиз ҳам англрдик, шунинг учун ҳам висол дамларининг лаззатини тўла ҳис этардик.

У секин кўрпача узра ёнбошлаб, сўнг ағдарилиб, осмондаги мовий булутлар карвонига тикилиб ётди. Мен эсам қимир этолмайман. Мен қаршимдаги кўк майсадан кўз узолмай, у эса осмонга тикилган ҳолда бу оромбахш сукунатни бузмаслик йўлларини ахтарар эдик.

Бундан тўрт йил муқаддам унинг қалин қўнғир сочлари типратикон ниначаларидек тепага «санчилиб» турарди. Ҳозир эса унинг қоп-қора қўнғироқ сочлари манглайи бўйлаб сочилиб ётибди. Секин сидириб, пешонасини очдим. Унинг йирик-йирик, теран маъно ва сеҳр билан тўла кўзларига, нур балқиган юзларига боқар эканман, кўнглимда шу ондаёқ меҳр булоғи тошиб кетгандай бўлди.

У қўлимни маҳкам сиқиб олди, лабларига олиб бориб, ўпди.

— Кетайлик. Қоронғилик қуюқлашаяпти,— дедим секингина.

Қўзғолдик. Ойбек гулхона олдида тўхтаб гул уза бошлаган эди, бизни қаршилаган ва меҳмоннавозлик билан сийлаган йигит боғдаги гуллардан бир гулдаста ясаб, Ойбекка узатди. Ойбек атр бўйлари бурқиб турган гул ва райҳонларни ҳидлаб, менга тутқазди.

Тошкент осмонида эндигина туғилган ойнинг нозик ўроқчаси булутлар денгизида аста оқар, ундан таралаётган бир тутам нур бизнинг қалбимизга шароб бўлиб қуйилмоқда эди».

Бу ўша унутилмас оқшом ҳақидаги Зарифа ошанинг хотираси.

Модомики, бу оқшом ошиқ ва маъшуқа қалбига шароб бўлиб қуйилган ва сархуш айлаган экан, демак, у Ойбекижодида ҳам ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Мана бу саккиз мисралик шеърга эътибор беринг:

Оқшом кўлкаси чўкди ҳар ёқда,
Чаманликларда ўйнашиб ётдик.
Нозли япроқлар куйлаган чоқда
Тотли сирларга биз секин ботдик...

Мангулик ёки онми шу чоқлар?
Кенг ҳеёлларга дилми боғланди?
Бир нима дейди нозли япроқлар,
Билмадик, лекин қалбимиз ёнди...

Бу чўлпонона шеър ўша оқшом тасвири бўлса ажаб эмас.

У ҳолда мана бу шеър-чи?

Кўзингдан бошқа бир булут йўк,
Қарайсан осмонга, кўк — булут.
Шу тунда кўзингдан бўса тут,
Кўзингдан бошқа бир юлдуз йўк.
Коинот китоби очилса,
Кўзингдан кўзимни узмаймен.
Самога юз қуёш ёйилса,
Мен сендан ҳарорат кўмсаймен.
Шу кечам умримда ўлмасин,
Юр, кўзинг қўйнимда чақмасин.

Толе чўққисига эришган руҳининг бундай рангин ва нафис манзарасини ошиқ шоиргина, ниятлари ушалган, бахт юлдузи чарақлаб кўрина бошлаган шоиргина тасвирлай олади. Ойбек: «Шу кечам умримда ўлмасин», деб ўша унутилмас оқшомни куйламоқда. Бу ҳариккала шеър ўша оқшомнинг турли нуқтадан чизилган манзаралари — бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. ...Ойбек ўз маъшуқасини кузатиб, унинг эшигига яқинлашар экан:

— Зарифа, эртага келаман. Айтадиган сўзларим бор,— деди.

Зарифа тун билан мишра қоқмади. «Айтадиган сўзлари» нима экан? Наҳот журъат этса?... Агар у журъат этиб, қўлини сўраса, нима дейиши керак? Бирор баҳона топсинми?.. Ё унинг бағрига ўзи биринчи бўлиб отилсинми?.. Йўқ, йўқ, у бундай қилолмайди!...

Ойбек келиб, «айтадиган сўз»ини айтди. Зарифа уни жўнатиб, айвонга келар экан, юраги ёрилиб кетаётгандек бетоқатланиб кутиб турган Зулфия сўради:

— Нима, «предложение» қилдимми?

— Ҳа,— оҳиста жавоб берди Зарифа.

— Не жавоб қилдинг?— сўнг унинг жавобини кутмасдан давом этди Зулфия.— Хўп, деявер. Барибир Ойбекдан яхшисини топмайсан.

Зарифа жавоб бермади. У ҳамон Ойбек туфайли тушган сирли ҳолатидан чиқмаган эди. Унинг хаёлчан қиёфасини кўрган Зулфия сўз қотди:

— Ойим билан ўзим гаплашиб қўйганман. Ташвишланма, ойим рози.

Зарифа «ёшман», деб фақат Ойбеккагина эмас, онасига ҳам айтар ва ҳар сафар сўз келганда, турмушга чиқмаслигини писанда қилар эди. Унинг қайсарлигини билган она бу сўзлардан ташвишланар эди. Сўнгги кунларда Ойбекнинг серташриф бўлганлиги ва қизи-

нинг унга нисбатан муомаласи илиқлашиб бораётганини кўриб, у ташвишдан фориг бўла бошлади. Зулфия келтирган янгилик эса унинг кўнглини бир тутам нур бўлиб ёритди.

«Айвонда чой ичиб ўтирган ойим,— деб ёзади Зарифа опа,— пиёласини дастурхон устига қўйди, меҳр балқиган юзида илиқ табассум, қувонч ва бахт табассуми пайдо бўлди.

— Мен ҳам, бувинг ҳам рози,— деди у жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирган бувимга ишора қилиб.

— Бу шоир йигит кўзимизга иссиқ кўринади. Парвардигорим бахтингни берсин, ақли расо йигитга ўхшайди,— сўзга қўшилади бувим ҳам, тасбеҳ ўгиришни бир лаҳза тўхтатиб».

Онанинг розилигини эшитган Ойбекнинг боши қомонга етди. Унинг Ленинградга қайтиши олдидан икки ёш унаштирилди. Неча йиллик севги савдолари тугаб, ёшлар қаршисида бахт ва саодатнинг сирли эшиклари очилди. Ойбек бу эшикнинг очилиши учун бутун истеъдоди, ҳаёти, сабр-тоқати, заковат ва матонатини бағишлаган эди.

Ойбек ўз умри давомида нимага эришган бўлса, фидокорона меҳнати, сабр-қаноти, тиришқоқлиги, ғайрат ва шижоати билан эришган. Агар унда бу сифатлар бўлмаганида эди, у 50-йилларнинг бошидаёқ, миясига қон қуюлиб, тили, хотираси, қўллари ишдан чиққан пайтда ҳалок бўлган бўларди. У ҳатто ўша оғир хасталик йилларида ҳам ҳаёт учун қаҳрамонона курашди. У бутун умри мобайнида севги ва бахт учун, ўлмас сўз учун, адабиёт номли гўзаллик ва эзгулик учун курашди.

Гўзаллик ва эзгуликнинг жонли тимсоли бўлган Ойбек ана шу буюк курашда туғилди ва чиниқди.

* * *
Ойбек ўқишни давом эттириш учун сентябрнинг охири, октябрнинг бошларида яна Ленинградга қайтди. Энди унинг кўнгли баҳор осмонидек тоза ва мусаффо эди. Унинг бутун хаёли ўқишга, илм уммонига қаратилди. У дамба-дам севгялиси Зарифага шеърини дурдоналар бағишлаб, севги ва салом билан уларни Тошкентга йўллаб турди.

Мана бу шеър Зарифа опанинг шахсий архивидан топилган. 1928 йил 26 октябрда Ленинградда ёзилган бу шеър 1966 йилдагина Ойбекнинг «Кўнгили куйлари» тўпламида эълон қилинган.

Кўзлари чўлпондек нозли севгилим!
Бир қараш ташладинг — мен севдим сени.
Хаёлинг эсларкан қонайдир дилим,
Елборай, гўзалим, унутма мени!

Дарёлар сингари кўнглим жўшқиндир,
Бир тола сочинг-ла боғланиб қолди.
Васлингга етганим на гўзал кунди,
Айрилиқ сийнамга ёнғинлар солди.

Хаёлдек йўқолди яйраган чоқлар...
Дардинг-ла сўнаркан қора, шўх кўзим,
Сени эркалайди денгиз, қирғоқлар,
Кўзлари чўлпондек нозли севгилим!

Йилнинг тўрт фаслида ҳам Зарифага бундай шеърлар гулдастаси келиб турар эди. Зарифа бу шеърлар бағридаги Ойбек қалбининг кумуш зарралари билан тўйиниб, руҳан бойиб ва гўзаллашиб борди. Ҳар бир шеърини мактуб унинг Ойбекка бўлган муҳаббатини яна-

Ойбек. Ленинград. 1929 йил.

да юксалтирди, Ойбек тўғрисидаги тасаввурларини кўркамлаштирди. Ойбек унинг қаршисида фақат ошиқ йиғит эмас, балки шоир сифатида ҳам улуғлашиб борди. У энди Ойбекни фақат ўзи ва бўлажак фарзандлари учун эмас, балки ўзбек шеърляти ва ўзбек халқи учун ҳам ардоқлаш ва асраш лозимлигини тушунди. Унинг қўлида халқнинг бўлажак маънавий хазинасининг тақдирини турарди.

Ошиқ шоир эса гўё ҳамма нарсани унутиб Зарифага муҳаббат изҳорини билан тўлган шеърларини йўллаб, икки қалбни боғловчи севги занжирини ясашда давом этар эди.

Бир тола сочингми бўйнимнинг боғи?
Темир занжир каби — уза билмайман.
Қонларга бўялсин шоир ётоғи,
Мен бир кун ханжар-ла қалбни тилгайман...
Айрилиқ йиллари оғир юк каби

Кифтимга чўқмишдир, нозли севгилими
Севгим саҳросида кўрмагач сени,
Енгида жизгинаж бўлди ёш дилим...
Ешли кўзларимдан сира кетмайди,
Қовушган кунларнинг у олтин изи.
Чолғимнинг инграши сенга етмайди,
Мангуга қочдингми, эй, хаёл қизей!..

Бундай шеърлардан сархуш бўлган Зарифа мусофир шаҳарда Ойбек ҳаёти қандай кечаётганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Зарифа қаршисида Мажнун бўлиб гавдаланган шоирнинг оғир хасталикка мубтало бўлганини тасаввур этиши мумкин эмас эди. Ваҳоланки, Ойбек... Ваҳоланки, Ойбек нафас олиш органлари яллиғланганлиги сабабли, совуқ ётоқхонада тонгга қадар мижжа қоқмай чиқаётган эди. Зарифа унинг бундай шеърларидан беҳабар эди:

Кўнглим ярали, кўнглим ярали,
Баҳорлар мендан узоққа қочди,
Хасталик эса кучоғин очди,
Боёқиш кўнглим қонли ёш сочди,
Кўнглим ярали, кўнглим ярали.

Қоронғи кеча... Ёлғиз инграйма,
Кўксимни босмиш ҳижроннинг ғами,
Ётоғим олов жаҳаннам каби...
Тегмайди еллар гўзал кўклардан,
Кўнглим ярали, кўнглим ярали...

Қон тупуриб, оғир хасталик билан ана шундай якка-ма-якка олишаётган Ойбек учун бирдан-бир ҳаёт ва умид манбаи Зарифа эди. Шунинг учун ҳам унинг шу кезларда ёзган мактубларида ошиқ шоирнинг фарёди жангларга туради.

Ойбек қишки таътилдан фойдаланиб, декабрнинг сўнгги кунларида Тошкентга келди. Зарифа билан, собиқ синфдош дўстлари билан учрашди, уларнинг дийдорига тўйишга уринди. Кунларнинг бирида Ойбек билан техникумда бирга ўқиган дўсти Саидвали Шарафиддинов уни Зарифа билан бирга меҳмонга таклиф этди. Зарифа Ойбек билан ёлғиз меҳмонга боришни уят билиб, Зебуннисо номидаги мактабда немис тилидан дарс берувчи Марям исмли дугонасини ҳам таклиф этди. Уйин-кулги бўлди. Суҳбат қизиди. Аммо Ойбек ўзини нохуш сезиб, хона этагидаги кўрпачага чўзилди. Унинг кўзларида ҳорғинлик, паришонлик аломатлари кучайди. Марям Ойбек ёнига келиб:

— Сизга нима бўлди, Ойбек ака? Чеҳрангиз яхши эмас. Зарифа хафа бўлиши мумкин,— деди.

Ойбек нима деб жавоб беришни, Зарифанинг ҳам,

бошқаларнинг ҳам дилини оғритмаслик йўлини қандай топишни билмади. Унинг аҳволи оғирлашмоқда эди.

Уша кеча Ойбек Саидвалининг уйида ётиб қолди. Унинг илтимосига кўра Темучин Марям билан Зарифани кузатиб қўйди.

Ойбекнинг нафас олиши оғирлашиб, ҳарорати кўтарилди. Йўтали кўчайди. Унинг техникумда ўқиб юрган пайтларда тайнли кийим-боши бўлмагани, қиш чилласида ҳам пайпоқсиз, йиртиқ ботинка кийиб юрганлари беиз кетмаган эди. Ленинграднинг серёғин ҳавосида унинг нозиклашиб қолган ўпкаси қаттиқ шикаст олиб, сил касаллиги бошланган ва кундан-кунга авж олиб бораётган эди.

Уша оқшомдан кейин Ойбек Зарифани йўқлаб уйга келганида, тез-тез йўталар ва унинг сурункасига йўталиши бўлажак қайнонанинг бошига болға билан урилгандек туюлар эди. Она бир куни кўнглидагини айтди:

— Қизим, танлаган йигитинг силга ўхшайди...

Уша йилларда сил касалига дучор бўлган одамни ўлимга гирифтор деб билинар эди. Сил юқумли касаллик бўлгани учун бундай хасталикка чалинган кишидан атрофдагилар ҳазар қилишар эди.

— Майли, сил бўлса ҳам тенги йўқ,— эшитилар-эшитилмас жавоб берди Зарифа.

Ойбек Тошкентда, дўстлари бағрида бир ой туриб, сўнг яна Ленинградга қайтди.

«Кечқурун вокзалда уни кузатиб қўйдим,— хотирлайди Зарифа опа,— Кўнглимгина, уйимгина эмас, бутун Тошкент, назаримда, бўм-бўш қолди. Сийнамга ҳижрон дарди юкланган, руҳим ўксик қолди...

Тагин ундан мактуб кутаман. У мендан кутади... Аввалги мактубларимда ҳаё, иффат, назокат сақлашга тиришган бўлсам, энди ундан меҳримни аямасдан, соғлигига аҳамият беришни, даволанишни тавсия этардим. Шу билан унинг хасталигидан хабардор эканлигимни билдираар эдим».

1929 йилнинг февраль-март ойларида Ойбекнинг хасталиги анча оғирлашди. Аммо у ўз дардини Зарифадан, қариндош-уруғларидан яшироқчи бўлди. Тобора авж олиб бораётган хасталик эса унинг бахт ва саодат ҳақидаги умидларига чанг сола бошлади. Шундай кезларда у мунгли туйғуларга берилган пайтлар ҳам бўлди.

Ишқ, лоланг тез сўлди,
Қалбимда баҳор йиғлар.

Кўксимга сукут тўлди,
Қонларда алам яйрар.
Сен қайда, гўзал ёшлик!
Сен тушга-да кирмайсен.
Ҳижронлар — узоқ тошлик,
Кўнгилни овутмайсен.

Қалбида баҳор йиғлаётган шоир ҳасрат тўла дардларини қоғозга тўкса-да, Зарифага ёзган мактубларида ўзини соғлом кўрсатишга уринди. Тўғрироғи, у хасталигига қарамай, билим олишга, мутолаа қилишга, Шарқ ва Ғарб фалсафасини ўрганишга тиришар эди. Унинг Зарифага ёзган мактубларида хасталик ҳақида бирорта сўз йўқ. Аксинча, унинг мактубини ўқир экансиз, қизгин фаолият билан банд бўлган киши кўз олдингизга келади:

«Шу кунларда ишларим кўп. Ўзим мутолаага берилганман. Цвейг деган бир немис ёзувчисининг русчага таржима этилган мажмуасини босароқ ўқиб чиқдим. Ҳозир Шарқ ва Ғарб фалсафасини ўқиш ила машғулман. Иқтисодий фанлар ўз йўли ила боради, албатта. Шу ғайратимни, шу ҳавасимни бир фан устида марказлаштирсам, эҳтимол, тузуккина олим бўла олар эдим. Аммо мен энергиямни бир қанча тармоқларга бўлиб юборганман. Бу одатдан сира айрила олмайман. Бу ёмон. Баъзан ўзимга: «Мен ким ва ким бўламан?» деган савол бериб қўяман. Жавоб, табиий, йўқ.

Яқинда Германиядан бизнинг лабораторияга сунъий ипак ҳам, ундан ишланган тўқилмалар ва оддий ель (арча — *Н. К.*) тўнкасидан ипак тайёрлаш учун лозим бўлган бутун ўзгариш процессини кўрсатувчи моддалар ҳам шишаларга солиниб юборилган. Бундан бошқа сунъий шойи ва ипакни тарқатиш учун ҳар хил суратлар (реклама), кичкина китобчалар, сунъий ипак фабрикасининг турли бўлимларининг расмлари-да бор. Руслар эмас, ипакчи мамлакатдан келган мен ҳам сунъий ва табиий ипак орасида ҳеч фарқ тополмадим. Бу — техниканинг муваффақияти! Зарифа, кимёга чолиш!

Немис шоири шоирларни «қадаҳ»га ўхшатган экан. Сен тўғрими, деб сўрайсан. Билмайман, тўғрими, янглишми? Зотан, дунёда сафсата ва бўш сўз жуда кўп. Бўш қадаҳларга дудоқларимни суртишни истамайман.

Шу кунларда анчагина парчалар ёздим. Бир қанчасини «Қизил Ўзбекистон» ва «Маориф ва ўқитувчи»га

юбордим. Чиққандир ёки чиқиб қолар. Шу шеърларим тўғрисида ўз фикрингни ёз, дурустми?»

Бу сатрлардан қайноқ ҳаёт нафаси эсиб турса-да, улардан Ойбекнинг шу кезлардаги ҳақиқий ҳолатини билиш қийин. Ҳолбуки, аҳволи оғирлаша бошлаган талабанинг тақдири ленинградлик врачларни қаттиқ ташвишга солган, улар ёш шоирни чақириб: «Агар яшашдан умидинг бўлса, иссиқ ўлкангга қайтиб кет. Ленинграднинг иқлими сенинг соғлиғингга тўғри келмайди»,— деб очикдан-очик айтишга мажбур бўлган эдилар. Ойбек 28 апрелда Ленинград билан хайрлашиб, Москвага келди. У ерда икки-уч кун бўлиб Қримга йўлланма топиб, Ялтага, «Ўзбекистон» санаторийсига жўнади.

У шу ердан Зарифа опанинг синглиси Шарифа опага йўллаган мактубида ўзи ҳақидаги ҳақиқатни ошкор қилди:

«Шарифа! Ленинградда сўнгги ойларда ўзимни жуда олдирган эдим. Бу кунлар ҳаётимнинг сўнгги саҳифасидир. Қора, белгисиз кечанинг кучоқларида ғойиб бўлиб кетаманми? Ғунча экан, очила олмадим... деб ўйлардим. Фақат Ялтага келгач, яна ўзимда куч, қувват, тебраниш сеза бошладим. Денгиз шамоли қуёш очилишини ваъда қилди. Қонларим юришди, юзларимга қизиллик югурди... Докторлар ҳам: «Тузалиб кетсан, силнинг бошланғичи экан»,— дедилар.

Ялтада бир ой тураман... Соғаймасам, яна қоламан...»

Гарчанд бу сатрлардан кейинги сўзлар мавзуга алоқадор бўлмасада, улар ҳақиқий шоир қалбидан сизиб чиққан дурлар бўлгани ва уларда ифодаланган ҳақиқат унинг сиҳатига катта таъсир кўрсатгани учун бу сўзларни ҳам сизнинг эътиборингизга ҳавола этамиз:

«...Ялтанинг табиати жуда гўзал. Мен умримда бундай шоирона ва латиф-манзараларни асло кўрмаган эдим. «Ўзбекистон» санаторийси баландликда солинган. Пастда Қора денгиз мавж уриб ётади. Атрофда тоғлар, арча ўрмонлари. Санаториймизнинг боғлари чечаклар ва оғочлар билан қопланган. Япроқлар орасидан турли қушларнинг қўшиқлари тўкилади. Оқшомлари ботган қуёшнинг олов сочлари сувларни қоплайди. Шундай онларда Қора денгиз соҳилига тушиб, узоқларга қарайман. Тўлқинларининг қўшиғида аллақайларга оқиб кетмоқ истайман...»

Ойбек 11 майдан тахминан 20 июнга қадар Ялтада бўлиб, сўнг Тошкентга қайтди.

Эшик ҳалқаси шақиллаши билан Зарифа югуриб чиқди. Рўпарада табассуми бутун чеҳрасига ёйилиб, Ойбек турарди. «У тўлишган, юзида қуёш бахш этган шифо ранги. Қўйлагининг енги калта бўлганидан қайроқдай яланғоч билаклар... Қаршимда соғлом, кўзларида севинч ва бахт қақнаган Ойбек турарди»,— деб эслайди Зарифа опа Қримдан қайтган шоирни.

Бир-бирига ташна икки қалб, келажакда буюк ҳаёт денгизини бунёд этишни истаган икки жилға сингари, ниҳоят учрашдилар. Висол қўшиғи янграши учун ўзбек ёзининг қисқа тунлари, албатта, етмади. Ойбек Зарифаси билан тонгни қаршилайдиган бўлди. Ойдин кечаларда сайраган қушларнинг қўшиқлари япроқлар орасидан улар қалбига тўкила бошлади. Тонг саҳарда чиққан қуёшнинг олов сочлари уларнинг манглайини силади.

Мана бу мисралар ўша сурурли кунларда ёзилган:

Нақадар тотлидир гунча дудоғинг,
Рухимга абадий ёшлик бағишлар.
Хаёлим, руҳимни асир этган қиз!
Ипак табассумли, нурли яноғинг,
Сирлар-ла ўралган юлдуз боқишлар
Кўнгил баргларини титратар сўнгсиз...
Гўзаллик малаги сен эмасмисен?
Санъатлар ҳайкали сен эмасмисен?

29 июнь куни Саидносир Миржалил ўғлининг Шайхантоҳурдаги ҳовлисида Ойбек билан Зарифанинг тўйи бўлиб ўтди.

Шу кундан бошлаб шоир орзу қилган юлдуз унинг ҳаётини безай бошлади.

ҲАЁТ ВА ИЖОД ПИЛЛАПОЯЛАРИ

Ойбек билан Зарифа тўйдан кейин Тарновбошидаги ўша ҳовлида, Зулфиянинг кичик бир хонасида яшай бошладилар. Қуз келиб, қиш ташвишлари яқинлашгач, яна уй-жой муаммоси кўндаланг бўлди. Ўз бахтларидан маст бўлган ёшлар ортиқ ҳаяжонга тушмай, қайнонанинг айвонига девор олмоқчи бўлдилар. Ойбекнинг отаси мардикор бозоридан уста бошлаб чиқди. Шоирнинг ўзи эса уч табақали дераза-ром билан бир эшик топиб келди. Кечаги айвон бир пасда уйга айланди-қолди. Диван билан каравот киритилиши билан уйга замонавий тус ҳам кирди. Янги оила ана шу уйда икки қишни чиқарди.

Зарифа опанинг онаси қўли гул пазанда бўлиб, туркистонлик бўлгани сабабли айниқса ҳамир овқатларга уста эди. Шунинг учун ҳам уйда қайнона пиширган таомлар машҳур бўлган. Ойбек бошқа ҳеч кимнинг қайнонасидек мазали ва тансиқ таомлар тайёрлай олишига ишонмас эди. Шунинг учун ҳам қайнонаси йўқ кезларда Зарифа опага овқат тайёрлашни буюрмас эди.

Саидносир Миржалил ўғли уч йиллик қамоқ жазосини ўтагандан кейин Соловкидан озод этилиб, Бийскда яшай бошлади. Мавжуд совет қонунларига кўра, у бир неча йил мобайнида Тошкентдан, оиласидан узоқда, сургунда яшаши лозим эди. Тўй ўтар-ўтмас, Зарифанинг онаси эрининг ҳолидан хабар олиш, унинг ярасига малҳам бўлиш учун Бийскка жўнади (Аслини айтганда, тўйнинг тезлатилиши ҳам унинг бўлажак сафари билан боғлиқ эди).

Шундай кезларда қандайдир курсларда дарс бериб юрган Ойбек уйга қайтгач, гоҳ ҳовлида олов ёқиб ўзи кабоб тайёрлар, гоҳ Шарифа билан Меҳрини (Зарифа опанинг тоғаваччасини) Шайхантоҳурдаги уйғурлар ошхонасига йўллаб, лағмон ёхуд манпар олиб келишни буюрар эди. Хуллас, келин билан куёв Тарновбошидан кўчиб кетгунга қадар Зарифа опа овқатга камдан-кам уринди.

Шу йилларда Ойбек асосий вақтини мутолаага бағишлади. У ярим кечага, баъзан тонгга қадар фалсафа, сиёсий иқтисод, марксизм-ленинизм фанларига доир китобларни, шунингдек жаҳон адабиёти намуналарини севиб ўқиди. У билим олишдан бошқа вақтда кечган дақиқаларини бекор ўтган ва куйган дамлар деб билди. Ундаги меҳнатга, ўқишга бўлган ана шу чанқоқлик онадан ўтган эди. Эрта-ю кеч меҳнат билан, рўзгор юмушлари билан банд бўлган она болаларини ётқизгач, китоб ўқишга, «асрларнинг сўкиб чокини, кўзларига суртиб хокини, тарихларни бир-бир титишга» киришар эди. Шоир шу йилларда ёзган шеърларининг бирида марҳум онасини эслаб, бундай ёзган:

Қаҳратон қиш... Совуқ... Титрар қўлларинг,
Тутолмас игнани... Улик бир кеча...
Илиқ нафаслари сўнган танчага
Ётқизгач бизларни, очиб китобинг —

Уқирдинг ичингда... Мендан-да уйқу —
Кочарди... Боқардим маънос, жимгина
Болалик севгим-ла, олтин севгим-ла...
У онлар кўнглимдан ўчмайди мангу!

...Баъзан йиғилишиб қиш оқшомлари,
Сени тинглашарди кўшнилари-миз:
Қизлар, келинчаклар ва кўмшик, қари —
Кампирлар... ҳаммаси чурқ этмай, тилсиз...

Онадаги китобга бўлган муҳаббат Ойбек қонида айниқса жўш урди. У ёлғиз ўзигина китоб ўқишга берилмай, Зарифа қалбида ҳам китобга бўлган муҳаббат ўтини авж олдиришга уринди. У кўпроқ китоб ўқисин, билимини оширсин, жаҳон маданиятига ошно бўлсин, деган ниятда кўпинча Зарифани ошхона юмушларидан озод қилиб қўйди.

Ўзининг бахтиёр кунларини кечираётган шоир отасини, ўғай онаси, ака ва синглисини ҳам унутмас, иш ҳафтаси тугаб, дам олиш кунни келиши билан у дуторни, Зарифа эса уч оёқлик «Фотокор» аппаратини қўлга олиб Говкуш маҳалласига меҳмонга борар эдилар. Исамуҳаммад аканинг рафиқаси ҳовлига жой солиб, теварак-атрофга шакароб қилиб сув сепар, кун бўйи иссиқдан толган ва чайқаган паррандалар сепилган сувдан пайдо бўлган ҳалқобларга келиб, жажжи тумшукчалари билан ташналикларини қондирар эди.

Бир пасда паловхонтура ҳам тайёр бўлар эди. Ошдан сўнг бир-икки пиёла чой ичилгач, Ойбек дуторни Зарифанинг қўлига тутқазиб, «Дилхирож» ва «Қари наво» куйларини чалиб беришни илтимос қиларди. Зарифа гарчанд Шарифа сингари моҳир созанда бўлмаса-да, шоир севган бир-икки куйни дуторда черта билар, Ойбек эса бу куйларнинг дастлабки садолари энгил шабада сингари эсиши билан ўғай онасини ўйинга тортар, унга қўшилиб ўзи ҳам ўйинга тушгандек бўларди. Она билан боланинг ўйинини кўриб, Тошмат ака ҳам қувонар, улар-

Ойбек рафиқаси Зарифа
Свидносирова билан. 1929 йил.

нинг иноқлашиб кетганидан мамнун бўлганича тўнғич ўғли Иса билан чапак чалиб ўтирарди.

Шундай пайтларда олинган суратлар ҳозир ҳам бор, дейишади.

Ойбек шу йилларда инсон ва ижодқор сифатида мислсиз суръатлар билан олға кетди. У қанчалик романтик руҳдаги шоир бўлмасин, кечаги болалик кезларини эслар экан, ўзи ҳақидаги ҳақиқатни рўй-рост тасвирлаб, шеърлар ёзди. Унинг «Хотирадан излар» номи шеърда ҳам ана шундай мисраларни кўриш мумкин.

...Ботинкаси жиққа сув,
Пальтоси юлқа ва кир.
Шу яшашни севар у,
Дер: «— Бунда нашъа ҳам

сир...»

Кўрмас асло чўнтаги
Битта ҳам сийқа чақа...
Танимайди тугмани,
Йиртиқ, анархист ёқа...

Кечки овқат... Чақирар
Кўнғироқ савлат ила...
Хасис қосани чалар
Ундаги зўр иштаҳа...

Рангпар, бўйдоқ йигитча
Яшарди хаёлларнинг,
Фалсафий шамолларнинг
Қанотларидай якка...

...Олма чой ҳам қора нон —
Унинг ширин овқати.
Ечилгач, бином-Ньютон,
Билинар эди тоти...

Қашиб кўтирини у
Нафис кўшиқ тўқирди,
Дўстларига ўқирди,
Учарди кўздан уйқу...

Ойбекнинг болалик кезларида аҳоли ўртасида турли тери касалликлари кенг тарқалган, чамаси, шоирнинг ўзи ҳам шуларнинг биридан бенасиб қолмаган эди. Иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволи туфайли у; бошқа тенгдошлари сингари, қиш чилласида бутун пойабзал-у иссиқ кийим кийиш имкониятига эга бўлмаган. Техникумда ўқиб юганида эса қорни овқатга тўймаган. У ўша йилларни эслаб, техникумдош бир ўртоғи тўғрисида ёзган лавҳасида бундай деган: «Эрталаб қора нону олма чой тегар, қонда турган шакарни «иқтисод!» деб зикна директоримиз егизмасди. Дарсдан сўнг пешинда овқатга шошардик. Курмакли оқшоқ гурунчдан қилинган, аммо сергўшт паловни суюниб ошардик. Кечқурун эса ҳамиша мошхўрда: мураббийлар «Мош фойда, унда фосфор кўп», деб мақтардилар.

Овқатдан сўнг ётоқда сабоқларимиз машғулотига киришардик. Математика, физикадан масалаларни ҳал этиб, сўнг адабиётдан музокарага, шеър ўқишга ўтардик. Узоқ — қоқ ярим кечаларга қадар ўтирардик».

Шоир юқорида айрим мисралари келтирилган шеърда ана шу талабалик йилларини эслайди. Уз тақдири мисолида тенгдошлари ҳаётида рўй бераётган ўзгариш-

ларни кўриб, келажакка умид билан қарайди. Қувонч-бахш ўзгаришлар айниқса Зарифа тақдирида сезиларли эди. У ҳали талабалик йилларидаёқ фан ва маданиятнинг турли соҳаларидан баҳраманд бўлиб, даврнинг илғор вакилларидан бири сифатида шаклланаётган эди. Келажакда кимёгар олима бўлиш учун тараддуд кўраётган Зарифа, юқорида қайд этиб ўтилганидек, шеър ва ҳикоялар ҳам ёзар, расмлар чизар, дутор чертар, расм олиш санъати билан ҳам шуғулланар эди. У ўзининг ташқи қиёфасига ҳам эътибор бериб, Европа услубида кийинишга интиларди. «Зарифа опа 30-йилларда янги туғилиб келаётган ўзбек қизлари авлодининг олди эдилар. Улар ниҳоятда юксак дид билан кийиниб, ҳамманинг эътиборини ўзларига жалб этар эдилар. Уша йилларда Зарифа опадек кўҳлик, нафосат билан кийинган бошқа ўзбек қизини кўрмаганман. Ҳамма Зарифа опанинг ортидан «Ойбекнинг хотини!» деб ҳавас билан қараб қўяр эди»,— деб эслайди узоқ йиллар мобайнида «Уқитувчи» нашриётида ишлаб, қарийб барча ўзбек ёзувчилари билан ака-сингил бўлиб кетган Холида Сулаймонова.

«Мен бутун умрим мобайнида фақат бир ойгина пардоз қилдим. Шунга қадар ва ундан сўнг упу, ўсма, помада сингари нарсаларни асло қўлимга олмаганман. Лекин тўйимдан кейин ҳар вақт яхши кийиндим, кийинишни севардим. Ойбек баъзан кайфияти яхши чоғида бошимдан оёғимга қадар қарар, суқланиб кулимсирар эди»,— деб ёзади ўша йилларни эслаб Зарифа опа.

Ойбек 1932 йилда «Дилбар— давр қизи» достонини ёзганида, бош қаҳрамон прототипи унинг уйида эди.

Достондаги мана бу сатрлар, албатта, у ҳақда:

...Дилбарой

Йирик қора кўзлари,
Бийрон, ўткир сўзлари
Ақл, туйғунликка бой...

Қуйидаги мисралар ҳам Зарифа опа портретини чи-зишга сафарбар этилган:

Фикрлар доираси
Кундан-кун кенгаярди,
Амалларнинг ғунчаси
Энди ўн етти ёшли
Ақли комил гўзал қиз,
Енгилмас, оғир бошли,
Закки, жасур, инжиқсиз...
Баъзи қизлар каби у
Альбом, кийим мафтунни,
Упа-элик тушқуни —

Эмасди... Мақсад — ўқув.
Севги кишани била
Эрки қалбни боғлаган,
Енгил-елпи қизларни
Кўролмасди ҳеч қачон...
Сакраб ўтарди ҳар йил
Икки синф бемалол.
Шонли кунларга ёш дил
Ошиқарди... Кенг хаёл
Қанотлар истакни...

Ойбек бутун дoston давомида Дилбар образини яратишда Зарифа опа ҳаётидан ана шу тарзда илҳом олиб туради. Айтиш мумкинки, Зарифа опа бу дoston-да Дилбар тахаллуси билан зуҳур берган. Шунинг учун ҳам ушбу дoston ҳам, маълум маънода, Зарифа опага бағишланган асарлар жумласига киради.

Демак, Зарифа даврнинг илғор қизи, Ойбек эса унинг муносиб ёри экан, уларнинг дам олиш кунлари расм чизиш учун зарур бўлган ускуналар ва фотоаппарат кўтариб, шаҳар ташқарисига чиқишлари, табиат қўйнида ижод ва роҳат қилишлари табиий эди. «Баъзан жума кунлари Ойбек менинг этюднигимни кўтариб оларди, иккаламиз шаҳар четларига чиқиб кетардик. Мен бирор расм чизган бўламан, Ойбек шеър ёзарди»,— деб эслаган эди Зарифа опа.

1930—1933 йилларда Ойбек адабий-сиёсий давр тақозоси билан интим кечинмалардан ҳоли бўлган «гражданлик» шеърларини ёзди. Лекин 1934 йил кўклами билан унинг ижодига яна порлоқ ҳислар олами ўзининг камалак ранглари билан кириб келди. Бу гўзал туйғуларга бой шеърларнинг пайдо бўлишида ўша табиат билан мулоқот катта аҳамиятга эга бўлди.

Табиат бағрида шундай сайр ва ижод қилиш онларида Зарифа расм чизар экан, шоир гулга бурканган мева дарахтларининг тагида ҳаёт нашъасини симирар эди:

Бошимда олманинг хушбўй оқ гули...
Етаман бу улуғ ерни кучароқ.
Қулочим етмаса, қалбим етгуси,
Инсоннинг қалбига қуёш — жинчиоқ.

Бир сафар, баҳор кезлари бўлса керак, улар бинафшалар ўсиб, чаман бўлиб очилган далада ҳордиқ олар эканлар, булутлар томчилаб ўтади:

Булутлар қалдираб кечди ўт чақиб,
Чўпон уйқусига томчилар томди.
Сочларинг ёмғирдан гавҳарлар тақиб,
Кулардинг, боқишлар менга илҳомди...

Бошқа бир сафар — ҳатто август ойида ҳам шоир билан рассомни далада ёз ёмғири қарши олади:

Илдам оқ туялар каби чопаркан,
Шамоллар булутни узоқдан қувди,
Ёзнинг чангли яшил сочини ювди
Булутнинг терлари қуйилиб бирдан...
Қоп-қора сочларда порлади, ёнди
Ёмғирнинг топ-тоза брильянтлари.

Қовжираб-қақшаган ернинг қўйнига
Еш баҳор киргандек ҳар ёқ жонланди.

Табиат билан учрашувлар шоир ижодига ана шундай лирик шеърлар, Зарифа ижодига эса рангтасвир асарларини армуғон этди. Кейинчалик улар кексалик фаслига қадам қўйганларида ҳам бу шеърлар ва расмлар туфайли олис ёшликдаги сурурли дамларни мароқ билан эслаб юрдилар.

Ойбек «Лирик кезишлар» шеърида Зарифани Нодира исми билан атаб табиат бағрига қилинган саёҳатларни бундай тасвир этади:

...Қўлимда кичкина фотоаппарат,
Нодира бўйнида брезент сумка;
Бу тўла тажриба асбоб, буюмга,
Баҳорга шу бугун қилдик саёҳат...

Шаҳарнинг қораси ўчди орқада,
Сигмасди уфққа ернинг кўкраги.
Шуъла денгизда пишган шабада
Сингари қонларга ўйноқ май каби.

Тераклар учида қушлар бешигин
Шамоллар жимгина елпиб, тебратар.
Япроқлар ўқирди баҳорга лапар.
Чакалак... Қидирдик йўллар эшигин.

Тепада ётарди колхоз чўпони...
Шамолсиз, булутдек силжийди пода.
Қора қумғон билан чўпон болани
Завқ билан расмга олди Нодира...

Тушамиз пизиллаб чуқур жарликка,
Минамиз интилиб тепа филини.
Даҳодек кенг, улуғ, содда борлиққа
Қараймиз туярак буюк севгини...

Ойбек билан Зарифанинг шу кезлардаги саёҳатлари икки қалбни бир-бирига яқинлаштириб, улар хотирасида бир умрга бахтиёр ёшликнинг серқуёш кунлари бўлиб қолди. Шоир бундай саёҳат дамларида Зарифага бўлган севгиси туфайли табиатни янада нозик, гўзал, теран идрок эта бошлади. Зарифа ҳам ўзини шу она табиатнинг бир зарраси эканлигини ҳис этди. Икки улуғ зарранинг учрашувидан улар бағрида яширинган нур учқун сингари отилиб чиқа бошлади.

Шоир севгилисига ёзган бир тўртлигида:

Сен мендан зангинлик, безакли ҳаёт
Кутма, эй гўзалим...,

деб ёзган бўлса-да, у Зарифанинг ҳаётига аллақачон зангинлик олиб кирган эди.

Сўз Зарифа опанинг, рассом бўлгани, расм чизгани ҳақида борар экан, бу мавзунини бир оз кенгроқ ёритишга ҳаракат қиламиз, Юқорида Зарифа опанинг «Песталоцци» мактаби ва техникумда таҳсил кўриши билан бирга тасвирий санъат студияларига қатнаганлигини ҳам айтиб ўтган эдик. Энди сўзни шу ердан давом эттирайлик.

1921 йилда Тошкентда И. С. Қазаков студияси очилган. Орадан бир мунча фурсат ўтгач, А. Н. Волков, ундан хийла кейин—1924 йилда эса машҳур рус рассоми И. Е. Репиннинг шогирди—Н. В. Розанов раҳбар бўлган студия ўз фаолиятини бошлаган. Зарифа шу студияга қатнаб, тасвирий санъат сирларини ўрганди. Унинг устози Н. В. Розанов (1869—1940) яхши рассом ва педагог бўлиб, у Зарифа сиймосида биринчи ўзбек рассом қизини тарбиялаб етиштирмоқчи бўлди. Унинг саъйи-ҳаракати билан Зарифа тасвирий санъат соҳасида маълум ютуқларга эришди. Унинг Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасини тасвирловчи бир туркум асарлари эл-юрт оғзига тушди. Бу расмларнинг бири 20-йилларда бўлиб ўтган дастлабки кўرғазмаларда намойиш этилди.

Зарифа опанинг айтишича, бу расм бир немис сайёҳининг эътиборига тушиб, у расмни сотиб олмоқчи бўлган. Аммо Саидносир Миржалил ўғли бу гапдан хабардор бўлиб: «Менинг қизим хорижга сотиш учун расмни чизмайди»,—деб бунга ижозат бермаган. Бу расмни кўрган Саидносир Миржалил ўғлининг маданиятга ошно дўстлари Зарифанинг истеъдодига катта умид боғлаганлар. Чўлпон эса ҳатто унга бағишлаб шеър ҳам ёзган. Бу расмни Ойбек ҳам ниҳоятда севган. У ҳозир ҳам адибнинг уй-музейини безаб турибди.

Зарифа рассом бўлиб шуҳрат қозониши, жуда кўп асарлар яратиши мумкин, эди. Лекин... Қуйидаги гап ана шу «лекин» ҳақида.

Н. В. Розанов студияси очилиши билан ўзбек йигит-қизлари орасида расм санъатига майли бор ёшлар қидирила бошланди. Кимдир яқин кунларда «Туркестанская правда» газетасида бир маҳаллий ҳаваскор рассом ҳақида мақола босилганини эслади. Тезда мақолани топиб ўқидилар. Унда айтилишича, отаси Тошкентдаги вино заводида ишловчи бир бола яхшигина рассом экан. Мактабни тамомлагач, отаси билан ишлаётган бола завод маъмуриятининг топшириғи билан хом ашё

тайёрлаш учун Уратепага бориб, у ердаги боғ-роғларга мафтун бўлибди. У вино тайёрлашда ишлатиладиган оқ сўзма (фильтр) қозонга Уратепа манзараларини чизиб қайтибди. Мақолада бу расмларда миллий колоритнинг гўзаллиги ва ҳаваскор рассомнинг фавқулодда истеъдодга эга эканлиги алоҳида таъкидланган эди.

Н. В. Розанов дарҳол вино заводига бориб, ўша болани қидириб топди. Бу — бўлажак машҳур рассом Урол Тапсиқбоев эди.

Урол тез орада сувли ва мойли ранглар табиатини, ҳаётий манзаралардаги ранг колорити ва композицияни эгаллай бошлади. Ундаги рассомлик малакаси ва истеъдоднинг кундан-кунга ортиб бораётгани устозга маъқул бўлди. У Зарифа билан Уролга айниқса катта эътибор бера бошлади. Уларга натурадан — табиат бағрига чиқиб, турли манзаралар чизишни топширди. Шу тарзда Зарифа билан Урол бир-бирлари билан яқинлаша бошладилар. Улар 1926—1927 йилларда шаҳар атрофига чиқиб, бир неча манзаралар чиздилар.

Ўзи сингари рассом сифатида тугилиб бораётган қиз Уролнинг юрак торларини чертмай қолмаган, албатта. У Зарифа билан кўнроқ бирга бўлишга, унинг муҳаббатини қозонишга иштияди. Унинг расм учун мато тайёрлаши, ранглардан фойдаланиш сирларини ўзлаштиришга ёрдам берди. Улар биргаликда бир неча расмлар ишладилар. Келажакда Уролнинг буюк рассом бўлишга ишонч фақат устоздагина эмас, Зарифада ҳам уйғона бошлади. Келажакда ким билан — шоир биланми ё рассом биланми бирга бўлиш муаммоси Зарифани қийнаган пайтлар ҳам бўлган.

Унинг юраги Ойбекни танилади. Буни сезган ва кўрган Урол Зарифадан умидини узиб, рассомлик малакасини ошириш учун 1928 йили Пенза бадний билим юртига кетди. Аммо у ҳам катта қалбли инсон эди. Ойбекнинг Зарифа билан унаштирилганидан хабар топган айрим техникумдошлари ҳам Ойбекнинг, ҳам ёрининг йўлига турли тўғаноқлар қўйган бўлсалар, у бутун умри давомида Ойбек ва Зарифа оиласининг яқин дўсти бўлиб қолди.

Рассомнинг олтинчи йиллик тўйи муносабати билан адиб меҳр ва завқ-шавққа тўла «Табиат ошиғи» номли табрикномасини ёзди. Орадан бир йил ўтгач эса, рассом адиб дўстининг олтинчи йиллик тўйида «Тоғларда» деган асарини ҳадя қилди.

Ҳа, дарвоқе... Агар Зарифанинг қалби рассомни танлаганида, у келажакда тасвирий санъат йўлидан бориши эҳтимолдан холи эмас эди.

* * *

1930 йил апрелида Урта Осиё Давлат дорилфунунининг қишлоқ хўжалик факультети Урта Осиё Пахтачилик институти бўлиб ажралиб чиқди. 1931 йилдан бошлаб бу институт Урта Осиё Пахтачилик ва ипакчилик институти деб атала бошланди. 1934 йилдан эса Қишлоқ хўжалик институти деб юритила бошланди.

1930 йил январида Пахтачилик институти ташкил этилиши муносабати билан Москвадан бир гуруҳ рус олимлари келиб, бўлажак институтнинг ташкилий ишлари билан шуғулландилар. Зарифани, ҳали институтни битирмаганига қарамай, Пахтачилик институтига ассистент сифатида қабул қилдилар. Қуни кеча Ойбек билан бирга ҳам ўқиб, ҳам мактаб, техникум ва рабфаклар — ишчилар факультетларида ишлаб турган Зарифа олий ўқув юртида ўзбек ва рус тилларида лекция ўқий бошлади. Унинг Тошкент Қишлоқ хўжалиги институтидаги бир умрлик фаолияти шундай бошланди.

Ез ойлари бошланиб, таҳсил кунлари тугагач, Ойбек дорилфунунни битирган ўртоқлари билан Москва, Ленинград ва Кавказга сафарга борди. Ўқишни тугатган Зарифа ҳам Ойбек билан бирга Москвага бориб, бирорта кимё заводида амалий машғулотларни ўтмоқчи бўлди. Улар пойтахтдаги энг арзон мусофирхоналардан бири — «Маяк» меҳмонхонасига жойлашдилар. Мамлакатда оғир иқтисодий аҳвол ҳукмрон бўлиб, ҳамма нарса қимматлашган эди. Оила бюджети юпун бўлгани сабабли улар энг арзон ошхоналарда овқатланишар эди. Шундай қашшоқлик билан кечган кунлар орасида улар аҳён-аҳёнда ресторанларга ҳам бориб, гўшти, мазали таомлардан баҳраманд бўлишар, ўзларига шоҳона шароит яратганларидан бахтиёр бўлишар, ёш болалардек қувонишар эди.

18 июль куни Ойбек курсдошлари билан Ленинградга жўнади. Орадан икки кун ўтгач, Москвадек улкан шаҳарда ёлғиз бир ўзи қолган Зарифа қуйидаги очик мактубни олди:

Бугун соат 9 да Ленинградга келдик. Бир техникумнинг обшежитиесида турибмиз. Ленинградда қизиқарлик (бирор нарса), тошқинлик кўринмайди. Озуқа масаласи жуда ёмон. Узинг қалайсан? Зерикмай турибсанми? Ёки кечалари кўз ёшларинг билан ёстиқларни ювиб қўясанми?

Жоним, хафа бўлма! Мен ҳам кечадан бошлаб кўзимдан сени узоқлаштира олмайман».

Ойбек курсдошлари билан бирга ярим ой мобайнида Ленинграднинг Татар кўчасидаги Фармацевтика техникумининг ётоқхонасида яшади. Ленинградда, чиндан ҳам, бирор таъсирли воқеа рўй бермаган ёки шоирнинг дилига илҳом бахшида этувчи учрашувлар бўлмаган бўлса керак, у бирорта ҳам шеър ёзмади. Нева бўйларида рўй берган бирдан-бир қувончли воқеа ўзбек театри билан учрашув бўлди.

1930 йилнинг июнида Москвада СССР халқлари миллий санъатларининг Бутуниттрифоқ олимпиадаси бўлиб ўтди. Бу олимпиадада қатнашган Ўзбек драма театри ва Ўзбек музыкали драма театри кейинчалик Ленинград, Қозон, Боку, Махацқала каби шаҳарларга бориб, энг яхши спектакллари ва концерт программаларини намойиш этди. Ана шу спектакллар орасида «Икки коммунист», «Ўртоқлар», «Ҳалима», «Фарҳод ва Ширин» ҳам бор эди. Ойбек Ленинградга келган куни ўртоқлари билан «Икки коммунист» спектаклини, орадан икки кун ўтгач эса «Фарҳод ва Ширин» музыкали драмасини томоша қилди. Унинг Ленинградга қилган сафарига оид бор-йўқ маълумотлар шулардан иборат.

Ниҳоят, 25 июль куни кечаси поезд собиқ талабаларни Москва сари элтди. Аммо улар — пойтахтда бир кун ҳам турмай, Кавказ сари йўл олмоқчи эдилар. Шунинг учун ҳам Ойбек Зарифага телеграмма бериб, вокзалга чиқишни сўради: «Агар поезд кўпроқ тўхтаса, уйга (меҳмонхонага — Н. К.) бораман. Эҳтиётдан сен ҳам вокзалга чиқ... Москвада бир оз бўлса-да қовуш-сак, нақадар бахтли бўлар эдим», — деб ёзди у.

Ойбегини соғинган Зарифа мўлжалланган вақтда Ленинград вокзалига чиқди. Аммо «Қайдасан, Кавказ?» деб пишқириб кетаётган поезд уни Курск вокзалида Ойбек билан бирга кутаётган эди.

Эрталаб соат 9 яримга занг урганда, Ойбек Москва тупроғига қадам қўйиб, дилбарини излади. Аммо За-

рифадан дарак бўлмади. Шоир турли хаёлларга борди, уни кўриб тўймоқчи бўлган кўзларида фироқ ва алам учқунлари кўринди. У Зарифани вокзалга чиқмаган, нимадандир аразлаган, деб ўйлаган эди.

У 27 июль кун Зарифага қуйидаги хатни йўллади:

«Зарифа! (Зарифаой, хафа бўлма!)

Кеча (26 июлда) соат 9 1/2 (да) Маскав(нинг) Курский вокзал(и)га келдик. Вагондан тушиб, кўзларим (сени) қидира бошлади. Фақат сени кўриш мумкин бўлмади. Кўнглимга оғирлик тушди. У ёққа, бу ёққа югурдим.

Мен сенга телеграмма берган эдим, олмадингми? Агар олган бўлсанг, нега қарши олмадинг? Номер масаласи нима бўлди? Мен қайтеунча туришга имконият олдингми? Практиканг қалай?

Буғун кечқурун биз Ростовга тушамиз, сўнгга Бокуга жўнаймиз. Айрилиқнинг оғирлигини кечадан бери ортиқ сеза бошладим...

Ленинградда сенга уч-тўрт марта хат ёздим, олдингми?

Бокуга хат ёз».

Чамаси, Ойбек Бокуда икки кунгина тўхталганида, Зарифадан хат олиб, кўнгли бир оз таскин топди. Унинг Курск вокзалига эмас, балки Ленинград вокзалига чиққанини билиб, ўксинди. Аммо меҳмонхонада ортиқ қийналмай яшаётганидан мамнун бўлди.

Саёҳатчилар Бокудан сўнг Тифлисга ўтиб, унда ҳам икки кун зиёратда бўлдилар. Кейин Батумига бориб, Қора денгиз бўйларида икки-уч кун денгизнинг шифобахш ҳавосини симирдилар. Шоир 4 августда Батумига келиб тушишлари билан олис пойтахтдаги ёрига навбатдаги хатни ёзиб, ўзининг сафар таассуротлари билан уни ошно этди:

«Кавказ тоғлари, далалари, ҳавоси кўнглимга жуда яқин. Йўл впечатлениелари қалбимга сиғмайди. Борганимда, оғзимдан, шеърларимдан тинглайсан. Ҳозир Батумида оқшом. Қуёш олтин алангаларини Қора денгизга тўкди...».

Шоир одатда ҳаддан зиёд ҳаяжонланганда, русча сўзлардан истифода этган. Бу сафар ҳам у ўзини қуршаган туйғуларни баён қилишга ожизлик қилиб, «Йўл впечатлениелари қалбимга сиғмайди» деб ёзган.

У Батумида уч кун бўлиб, ҳар куни биттадан шеър ёзди. Шулардан бири этаклари Қора денгиз билан туташган Ожаристонга бағишланди. Бу шеърда шоирнинг қалбига сиғмаган ўша таассуротлар Қора денгиз тўлқинларидек мавжланиб туради:

Тонг чоғи кулади сувлар қирғоқда,
Япроқлар бетида инжулар порлар.
Яшил сочли тепа, тоғ, қир шу чоқда
Шабада дудоғи билан уйғонар.

Феруза уфқлар шу қадар сўнгсиз,
Фақат унга етар денгиз қулочи.
Осмон — шиша гумбаз, кезар қўш-қиз,
Урмонлар устида товланар сочи.

Олтин апельсинлар гўзал боғларда
Яшнайти қизларнинг маммаси каби.
Анор, анжир пишган тепа-тоғларда
Асло жим бўлмайди шамол нағмаси...

Бу жаннатмакон диёрни Ойбек шундай фусункор манзаралар орқали идрок этди. Унинг қалбида мавж урган туйғулар олтин сатрларга тўкилиб, сеҳрли бир нур тарата бошлади.

Шоир ҳамроҳлари билан Батумида уч кун бўлгач, пароходда Севастополга йўл олди, сўнг поезд билан Москвага борди. У августнинг ўрталарида пойтахтга кириб келганида, унинг жомадонида бир қатор лирик лавҳалар билан бирга унинг номини узоқ йиллар давомида машҳур этган шеърларнинг қўлёзмалари ҳам бор эди.

* * *

...Уша куни Ойбек Зарифага ҳамроҳ бўлиб Москвадаги Электротехника заводига борди. Аммо унга рухсатнома буюртирилмагани учун уни заводга киритишмади. У кўчада рафиқасини кутадиغان бўлди. Завод раҳбарлари ўзбек қизини қанчалик самимият билан кутиб олмасинлар; Совет давлатининг бюрократик машинаси ишга тушган эди. Зарифа маъмурий бинодан вольфрам бўлимига, ундан кимё цехига етиб келгунча қанча одамларга қўнғироқ қилишга, қанча аризалар ёзиш ва уларни имзолатишга тўғри келди. Ахийри, бош инженер билан келишиб, практика ўтказиш учун розилик олиб чиқганида, кун оққан бўлса керак, кўчада Ойбек кўринмади. У кута-кута хуноб бўлиб, кутиш азобига чидолмай, аччиқ устида кетиб қолган эди.

Зарифа у ёқ-бу ёққа назар ташлаб, суюкли ёрини ахтарди. Уни тополмагач, ўзини кимсасиз бир оролда танҳо ҳис этиб, ҳафа бўлди. Қаттиқ ҳафа бўлди. Ҳатто шу кун меҳмонхонага келиб, Ойбек билан гаплашишга ҳам ўзида куч ва хоҳиш сезмади.

Ойбек Зарифанинг табиатидаги бундай хислатларни яхши биларди. Ерининг нозига ҳам, аразига ҳам чидаган, уларни кўтарган шоир бир шеърда бу ҳақда ёзган эди:

Майли ноз қил, майли шўхлик қил,
Майли баъзан қиё боқмагил.
Қош қиличи узра югурган
Араз билан, майли, дилни тил!

Ойбек Зарифанинг қошида чақмоқ янглиғ учқун берган аразга бир қадар кўниккан эди.

Шу кун кечаси, Ленинградга кетишига атиги икки кун қолган шоир Зарифа ёқтирган расмининг орқа томонига қўйидаги бағишлов сўзларини ёзди:

«Кўнглимнинг энг яқин ошноси, севгили Зарифага.

Сен мандан зангинлик, безакли ҳаёт
Кутма, эй гўзалим, мен буюк тентак.
Бир улуғ бўшлиқдир сенсиз коинот,
Унутма, қайғиртма, йиғлатма, чечак!»

Шоир бу бағишлов билан сабрсизлиги учун Зарифадан кечирим ҳам сўраган, унга ўзининг дарвишона табиатга эга эканлигини ҳам айтган, уни севишини, усиз бутун коинотнинг сахрога айланишини ҳам таъкидлаган эди. Зарифа шоир сафарга кетиб, узоқ тунлар мобайнида ёлғиз қолганида, ана шу расмга тикилиб ўтирди, ундаги ўзига бағишланган сатрларни қайта-қайта ўқиб, ёд олди.

Шу йилларда Ойбек ўзига тенгдош шоирлардан кўра Чўлпон билан айниқса яқин алоқада бўлган. Бу ҳар иккала шоирнинг юраги, афтидан, бир зарб билан урар, бир хил воқеадан ё изтиробга тушар, ё завқланар эди. Чўлпон шеърларидан олам-олам баҳра олган Ойбек ижодининг дастлабки даврларида устозга эргашса-да, кейинчалик ўз йўлини топиб олди. Унинг шеърларидаги нозик топилмалар, ҳиссиётнинг ингичка найлари Чўлпонга эш эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон Ойбек ижодини мунтазам равишда кузатиб, унга катта умид боғлади. У ҳатто Ойбекнинг бир неча шеърларини ёд билар ва айтиб юрар эди.

Чўлпон Тошкентда яшаган кезларида бир-икки бор Ойбекнинг уйида меҳмон ҳам бўлган. Шунда у Зари-

фяга, тўғрироғи, Ойбекка мурожаат этиб, «Шеърларингизни Зарифахон ёддан ўқишни ўргансин», деб илтимос қилган эди.

Ойбек билан Зарифа «Маяк»ка келиб тушганларида, Чўлпон ҳам шу ерда истиқомат қиларди. Бу ҳар иккала ёшни жондан ортиқ севган шоир уларни кўриб қувонган, кўнглидаги армонлари улар ҳаётида ушалишига ишонган эди. Чўлпон Ойбек сафарда бўлганида, Зарифа ёлғиз қолмасин, деб ундан хабардор ҳам бўлиб турди, уни бўлажак рафиқаси Катя билан таништирди.

Зарифа бу дарвиш шоирнинг илтимосини бажо келтириб, Ойбек шеърларининг ўзига манзур бўлганларини ёд олди. Уларни қайта-қайта ўқиб, бу гўзал шеърлар бағрида яширинган нафосатни теран ҳис этди. Уқигани сари бу шеърлар ярқираб, олтин каби порлаб кетарди. У оқшомлари ана шу шеърлар таратган хушбўй чаманзорда юргандек, шу чаманзор атри билан нафас олгандек бўларди.

Август ойининг ўрталарида у ҳали туриб улгурмаган ҳам эди, эшик қоқилди.

— Зарифа, оч, мен келдим!

Зарифа сапчиб эшикни очди. Йўлакда жомадонини эшик ёнига қўйиб, чақноқ кўзлари ёниб, Ойбек турарди. Соғинган қалблар бир-бирлари сари отилди. Яқшанба бўлганлиги учун улар бир-бирларига мириқиб тўйдилар.

— Қани, қалбингизга сиғмаган йўл таассуротларингизни бошланг. Борганимда, оғзимдан, шеърларимдан тинглайсан, деб ёзган эдингиз,— сўз очди Зарифа.

— Аввал сен ўқи,— илтимос қилди Ойбек.

Зарифа шоирнинг яқинда ёзган шеърларидан, сўнг Машраб, Фузулий, шеърларидан ўқиди. Навбат Ойбекка келди. Шоир жомадонини очиб, бир талай қоғозни олди-да, уларни саралагандек бўлиб, ўқий бошлади:

— Эркалон, шўх денгиз, ўйна, шўх денгиз!

Уфқлардан ошар, сиғмас қирғоғинг.

Йигит кўнглим каби қайна тинимсиз,

Юксакларда қуёш — олтин байроғинг...

Бу шоирнинг «Денгизга» деган шеъри эди. Шундан кейин Ойбек «Қора денгизга», «Ожаристон», «Украина далалари» деб номланган шеърларини ўқиди. Зарифа «Давом этинг, ўқинг яна», дегандек ишора қилди. Шоир қўлёзмаларини яна бир бор титкилаб, давом этди: «Тинч ҳавода ўрмонлар, тоғлар орасидан тўлиқ

сувлари билан эркин ва текис келаркан, Днепр гузалдир...»

Шу сўзлардан сўнг хонада янги шеър жаранглай бошлади:

Биз яратиш даврининг қахрамонлари,
Қуёш алангалари қонларда ёнар,
Асрларнинг ишини йилимиз қилар,
Йиллар билан ўзишар кўриш онлари...

Бу Ойбек ижодидаги янги саҳифа эди. Зарифа бутун жисми қулоққа айланиб, эшитди:

Даврнинг улуғ темир аравасига
Саккиз юз минг аргумоқ кучни қўшамиз.
Янги ҳаёт сари биз толмай чопамиз,
Қайна, чайқал, кучни бер, эй, буюк дара!

Зарифа ажойиб бир шеърнинг туғилганидан суюниб, қарсак чалиб юборди. Унинг назарида Ойбек ўз ижодида яна бир поғона юқори кўтарилгандек эди. У Ойбекнинг янги шеърларида нафис оҳанг ҳам, Қора денгизнинг роҳатижон эпкинни ҳам, советлар даврининг руҳи ҳам борлигини айтди. Орадан икки-уч ой ўтгач, Ойбек «Днепрострой» шеърини «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясига элтиб берди. Редакция ходимлари шеърдан гоят мамнун бўлдилар. Шеър босилиб чиққач, машҳур бўлиб кетди. Бундан илҳомланган шоир 30-йиллар ўзбек шеърятининг уфқларини кенгайтириб юборган «Беш йиллик план», «Фанга юриш» сингари шеърларини ёзди. У бошқа некбин қаламкаш дўстлари сингари яратиш даври бошланганига, асрлар ишини йилимиз қилишига, совет кишилари тез орада жаннатда яшашига ишонди. Давлат ва партиянинг жиловини ушлаган доҳийлар шундай бой ва бадавлат ватанни атиги эллик йил ичида ҳалокат ёқасига олиб боришлари, эл дастурхонини шип-шийдон қилишлари, халқнинг энг истеъдодли ва ақлли фарзандларини қириб ташлашлари мумкинлигини хаёлга ҳам келтирмади. Қайси эсли-ҳушли одам шундай бўлади, деб ўйлаши мумкин эди?!

Бугун 30-йилларда қарсак билан кутиб олинган асарларга тошлар отилмоқда. Уларнинг бир қисми, чиндан ҳам, ўша давр ҳақиқатидан узоқ. Лекин бечора ёзувчилар ўша доҳийлар томонидан тўқилган афсоналарга ишонган бўлсалар, партия ва давлат «Ишон!» деб ниқтаб турган бўлса, уларнинг бу афсоналарга ишонмаслиги мумкинмиди, ахир?!

Эҳтимол, Ойбекнинг юқорида тилга олинган шеър-

ларидаги баъзи бир ранглар давр ўтиши билан ўз оҳорини тўққан бўлиши мумкин. Лекин 30-йиллардаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт қандай йўналишда ривож топган бўлмасин, улардаги руҳ ҳозир ҳам соғлом, ҳозир ҳам ҳаётбахш.

Зарифа бу шеърларга қарсак чалиб, юрак сўзлари билан олқишлаганида, мутлақо ҳақ эди.

* * *

Бир ойлик практика тугагач, Зарифа ўтказган тажрибалари ҳақида ҳисобот ёзиб, бош инженерга кўрсатди. Ушоққина қизнинг бир ой ичида қилиб улгурган ишлари манзур бўлди шекилли, бош инженер Зарифага заводда қолиб ишлашни таклиф этди. Зарифа оиласидан, эридан, юртидан олисда яшашни, эришган бахтини совиришни истамасди, албатта. У янги куч билан Тошкентда, Ойбеги бағрида ишлашга, унинг ижодий юмушларига кўмак беришга ўзини шайлаётган эди.

Ойбек эса ҳам илмий, ҳам ижодий жабҳаларда шаклланиб, янги довлар сари дадил ва шиддат билан борарди. Унинг қалами чархланиб, нигоҳи ўткирлашиб, туйғулари теранлашиб, билим доираси эса ғоят кенгайиб борар экан, бу мислсиз даражада улуг фазилатлар унинг шеърлари ва дostonларида катта нафосат билан мужассамланиб борди.

Ойбек исмли олам камол топиб бораётган эди.

УМР ЧИРОҚЛАРИ

Уша йили Ойбек дорилфунуннинг ижтимоий фанлар факультетида муаллим бўлиб қолиб, сиёсий иқтисоддан лекция ўқий бошлади. Қанча қисташларига қарамай, Зарифа дорилфунуннинг кимё бўлимида қолмай, ўзи ўрганиб қолган Пахтачилик институтида фаолиятини давом эттирди.

Ойбек туну кун сиёсий ва иқтисодий билимини ошириш билан бирга тинимсиз ижод ҳам қилди. Лириканинг латиф олами энди унинг қарашларига, айтмоқчи бўлган фикрларига торлик қила бошлади шекилли, шоир шеърятнинг эпик кенгликлар очувчи жанрларига ҳам мурожаат эта бошлади. 1931 йилда «Дилбар — давр қизи», 1932—1933 йилларда «Уч», 1933 йилда «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Урознинг бахти» ва «Чўпон қўшиғи» дostonларини ёзди. Талайгина лирик шеърларини эълон қилди. «Капитал»нинг айрим бобларини, «Маркс ва Энгельс санъат тўғриси-

да» китобининг баъзи бир қисмларини ўзбек тилига таржима қилди. У бутун вақтини илм ва ижодга сарфлайдиган бўлди.

Фақат маош кунларида эр ва хотин Эски Жўвага тушиб, бозор қилиш, қайноқ ҳаёт ичида бўлиш, турмуш лаззатлари ва азобларини яқиндан кўриш имконига эга бўлардилар.

Уша йилларда Эски Жўвадан бозорга тушадиган кўчанинг бошида кабобхона бўлган. Ойбек билан Зарифа шу кабобхона ёнидан биринчи бор ўтар эканлар, кабобпазнинг «Мусавой!» деган овози эшитилиб қолди. Ойбек эски мактабда бирга ўқиган ўртоғини кўриб севинди. Кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишгач, кабобпаз: «Қани, марҳамат, кабобхўрлик қилинглар», деб уларни кичик курсилар қўйилган хонага таклиф этди. Кабобпаз бир пасда хушбўй ҳид таратиб турган, устига мурчда ўлдирилган пиёз қўйилган бир даста кабоб билан седана ҳиди анқиб турган икки дона нонни келтирди. Кабоб жуда мазали эди! Ойбек янги куёв бўлган кезлари ўзи ҳам Тарновбошидаги ҳозирги уйида бир неча марта кабоб пиширган, лекин унинг мазаси билан бунинг сифатини асло солиштириб бўлмас эди! Кабобпаз ўз касбининг моҳир устаси эканлиги кўриниб турарди. Ойбек билан Зарифа бир ҳафта оралатиб, яна кабобхўрлик қилгани Эски Жўвага бордилар. Бу аста-секин одатга айланди.

Кабобпаз ҳар сафар эски ўртоғини кўрганида, узоқ-яқинларни эринмай суриштирар, «Болаларинг қанча бўлди?» деган саволини эса қанда қилмас эди.

Бу савол эр билан хотиннинг ҳам ичида яшарди. Тўйдан кейин бир йилдан зиёд вақт ўтган эди. Зарифа Москвада бўлганида жиндек хавотирланиб тегишли докторларга кўринган, улар эса ташвишланиш учун ҳеч қандай асос йўқлигини айтиб, уни юпатган эдилар.

Кабобпаз билан учрашувлардан кейин Ойбек ҳам бу нозик масала билан қизиқа бошлади. Аммо бу пайтда улар ўртасидаги муҳаббат дарахти гуллаб, гунча туга бошлаган экан. Лекин асралган кўзга хас тушади деганларидек, гунча ҳали мевага айланиб улгурмай, совуқ уриб кетди.

Эски удумларга кўра, Тарновбошидаги уй хосиятсиз эди. Еш оила 1931 йили бу уйни сотиб, Арпапоядаги янги қурилган икки хонали уйга кўчиб ўтди. Гарчанд бу янги уйнинг боғ ҳовлиси бўлиб, уч томонидан шарқираб сув оқиб ўтса ҳам эндигина қора сувоқдан чиққа-

ни учун уй совуқ ва зах эди. Шунинг учун ҳам орадан бир йил ўтгач, уй бериш шарти билан Зарифани ТошМИга ишга таклиф этганларида, у бу қўшимча ишга рози бўлди. Шундай қилиб, у айни бир пайтда ҳам Пахтачилик институтида, ҳам Медицина институтида ассистент бўлиб хизмат қила бошлади. Ойбек билан Зарифа Зарифанинг онаси ва сингилларини Арпапоядаги уйда қолдириб, ўзлари ТошМИ ажратган полли, кенг саҳнали уйга кўчиб чиқдилар.

1932 йил 26 июль куни Ойбекнинг тўнғич фарзанди дунёга келди. Унга Омон деб исм қўйдилар. Аввалдан ўйлаб, танлаб, ёзиб юрилган исмлар орасида бу ном Ойбекка ҳам, Зарифага ҳам кўпроқ ёққан эди. Омоннинг туғилиши билан эр ва хотин ҳаётининг янги саҳифаси очилди. Еш оила ўзининг келажакка интилган йўлига биринчи фонусни ўрнатган эди. Эсонлик бўлса, келажакда бундай фонуслар кўпайиши мумкин. Кейин бундай фонусларни фарзандлар ёқади. Шу тарзда авлодлар ўртасида алоқа узилмай, халқ, дарё сингари, Утмиш, Ҳозирги замон ва Келажак деб аталган чексиз коинотда яшашда, оқишда давом этади.

* * *

Машойхлардан бири: «Бола тарбия қилиш учун бутун бир давлатни идора қилувчи кишининг ақл-заковати ва сабр-қаноати керак»,— деган экан. Шунинг учун бўлса керак, Муса Тошмуҳаммад ўглининг оиласида фарзанд туғилиши билан қайнона-ю қайнсингиллар кўчиб келдилар. Чақалоқни эмизидан тортиб, йўрғаклашгача бўлган барча ишларга Зарифанинг онаси қўмондонлик қилди.

Тинч, ортиқча йиғисиз ўсаётган бола бир ойлик бўлганда тинмай йиғлай бошлади. Бола қирқ кунлик бўлганида, Ойбек Москвага бир ярим-икки ойга командировкага жўнади. У йўлдан ёзган мактубида «Тошкентдан чиққан кундан бошлаб Омонни соғинишни, уни шифокорга кўрсатиш лозимлигини уқтирди. Зарифа чақалоқни олий малакали мутахассисларга кўрсатиб, улардан тиббий маслаҳат сўради. Докторлар эса хатна қилишни тавсия этдилар. Ойбек бундан хабар топгач, ташвишга тушди. Зарифанинг эрини вақтида воқеадан хабардор этиб турмаслиги унинг изтиробига изтироб, ташвишига ташвиш қўшди.

«Зарифа,— деб ёзди у 15 сентябрда ёзилган хатида,— мана шу тўртинчи ёки бешинчи мактубим. Сендан бир маротаба ҳам хат олмадим. Ҳар кун ё телеграмма кутаман. 5 сентябрда ёзган хатимда адресимни кўрсатган эдим-ку! Омоннинг соғлиғи ҳақида менга телеграмма берса керак, деб умид қилар эдим... Зарифа, рост гапир, Омон соғми? Шарифанинг сўзлаш тонидан қешиш оғир бўлганини сезгандим. Шунинг учун кўп қўрмаман».

Афтидан, бу хатга ҳам жавоб бўлмаган. Ташвиш туйғулари ўт олган Ойбек 18 сентябрда яна бир хат ёзди: «Шу еттинчи хат... Сендан телеграмма йўқ, хат йўқ, ҳеч нима йўқ. Узинг соғмисан? Агар соғ бўлсанг, бундай жимжитлик нима билан исбот қилинади? Лекин Омоннинг соғлиғи ҳақида телеграмма билан тезда билдир, деб ёзганимга ўн уч кун бўлди. Ҳеч дарак йўқ... Зарифа, шу хатдан сўнг [ҳам] сендан дарак бўлмаса, бошқа хат ёзмайман, ҳар кун хат, телеграмма кутакута ўлдим, айниқса Омон...»

Бу хатдан маълум бўлишича, шоир Москвага 3 сентябрь куни етиб келган ва шу куни биринчи хатини йўллаган.

Ойбек иш юзасидан сафарга кетиши билан Зарифа чақалоқни кўтариб, шифокорма-шифокор елиб югурди. Улар эса юқоридаги маслаҳатни бердилар. Қирқ кунлик чақалоқни хатна қилиш хавfli эди. Шунинг учун ҳам Зарифа шифокорлардан операцияни Ойбекнинг қайтишига қадар қолдиришни илтимос қилди. Зарифа ҳам чақалоқ, ҳам иш билан қаттиқ банд бўлгани сабабли эрига тез-тез хат ё телеграмма ёза олмади. Бунинг устига, унинг онаси, опаси ва сингиллари Ишчилар шаҳарчасидан уй сотиб олиб, кўчиб ўтишган, Зарифа ҳам улар билан бирга яшаётган эди. Уша пайтларда Ишчилар шаҳарчаси эндигина қурила бошланган, у ерга бориш учун Хадра орқали Тахтапул кўпригига қадар трамвайда, сўнг шаҳарчага қадар пиёда юриш керак эди. Шаҳарнинг олис бир чеккаси ҳисобланган бу ердан ТошМЙга қатнаш эса кўп вақтни олган. Шунинг учун ҳам Зарифа ўз вақтида Ойбекнинг алангаланиб бораётган туйғуларига сув сепа олмади.

Орадан бир оз муддат ўтгач, чақалоқ йиғидан тўхтаб, соғлиғи тетиклашди. Операцияга эҳтиёж қолмади. Бундан хабар топган шоир 23 сентябрда йўллаган хатида бундай ёзади:

«Кеча сендан телеграмма олдим. Омонни кесмаган ёкансанлар. Кўпдан бери хат олмаганим учун операциядан сўнг Омонга бир нима бўлгандир, мени хафа қилмаслик учун билдиришдан тортинган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Кечаги телеграмма менга умид бағишлади...

Омоннинг общий состояниyasi қалай? Касал ўсишига таъсир қилмайдими?... Ўғлинг кўзимнинг олдидан сира кетмайди... Соғиндим...»

Чақалоқ қирқ беш кунлик бўлганида Зарифа унинг оёқчаларини тиззасига қўйса, у қадам босмоқчидай, оёқчаларини бирма-бир кўтарди. Зарифанинг хаёлида у эрта-индин юриб кетадигандек туюлди. Икки ойлик бўлганида эса унинг ҳаракатлари мунтазамлашди, қандайдир сўзларни айтаётгандек бўлди. Бундан қувонган Зарифа Ойбекка хат ёзиб, Омоннинг юра ва сўзлай бошлаганини билдирди.

«Зарифам, ўғлинг ҳақида жуда муболага ила ёзсан. «Юради, гапиради», дейсан. Мумкинми? Аммо ўзим ҳам баъзан инониб қоламан. Чунки, туғилган кунларидаёқ қўл-оёғини ўйната бошламишди ва кўзларида зийраклик туюларди», деб ёзди Ойбек 1 октябрда Зарифанинг мактубига жавобан.

Октябрь ойининг ўрталарида ёш ота Москвадан қайтиб келди. Тун яримлаб қолгани учун чақалоқнинг дийдорига тўймай, чўлп-чўлп ўпди. Унинг хаёлида кундан-кунга ўсиб-улғайиб бораётган фарзанди бамисоли бир нур бўлиб, бир юлдуз бўлиб, хонани, унинг дилини чароғон этиб турарди.

* * *

1932—1933 йиллар мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан оғир йиллари эди. Яқин-яқингача бу қийинчиликни Россиядаги қурғоқчилик билан изоҳлаб келдилар. Эндиликда маълум бўлишича, шу йилларда миллионлаб кишиларнинг ёстиғини қуритган очарчилик сталинча сиёсий тузумнинг оқибати экан. Урим пайтида йиғиштирилган қарийб барча ғалламни зўравонлик билан деҳқонлардан тортиб олган ҳукумат шу йиллардаги ҳосилнинг аксар қисмини хорижий мамлакатларга валюта эвазига сотган ва халқни оммавий очликка гирифтор қилган экан.

Ташкил этилган бу иқтисодий танглик ҳар бир хо-

надонни шип-шийдам этди. Бир бурда нон топиш муаммоларнинг муаммоси бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида Зарифа онаси билан Эски Жўвага тушиб, бозор-ўчар қилди. Рўзғор учун керакли нарсаларни олиб қайтар экан, бир аёл ширмойга ўхшаш кичик, аммо қатламадек юлқа нон сотиб ўтирганини кўрди. Кўзига иссиқ кўриниб, нархини суриштирди.

— Ун икки сўм,— деди аёл.

Савдолашишнинг фойдаси йўқ эди. Зарифа «Омон хурсанд бўлади», деб нонни олди-да, қўлтиғига қистириб, пул санай бошлади. Аммо шу пайт кимдир Зарифанинг орқасидан нонни юлиб олди. Зарифа орқасига ўгирилиб қараганда кийим-боши юлун бола нонни тишлаб-тишлаб қочаётган эди. Кимдир болани ушлаб, адабини бермоқчи бўлди. Аммо Зарифанинг онаси бунга йўл қўймади. «Майли, ош бўлсин», деди у. Сўнг ўзича «Бояқиш», деб дока рўмолининг учи билан кўзида қалқиган ёшни артди.

Эҳтимол, бу бола ҳам ота-онасининг йил бўйи ўстирган арпа ёки буғдойини ҳукумат вакиллари зўрлик билан олиб кетгач, егани овқат тополмагани учун шаҳарга нажот излаб тушгандир? Зарифанинг онаси буни билармиди-йўқми, ҳар ҳолда унинг ўғри болага бўлган муносабати қизига сабоқ бўлди.

Орадан кўп ўтмай, Зарифа уйида Омонни эмизиб ёлғиз ўтирганида секин Тошмат ака кириб келди. Унинг юзидан қон қочган, мадори узилгандек эди. Эшик ёнидаги курсига омонатгина ўтириб, деди:

— Болам, бир бурда нонингиз борми?

Зарифа зир югуриб, ҳамма ёқни излаб ақалли бир бурда қотган нон ҳам топодмади. Қайнотанинг моддий ёрдам сўраб келадиган одати йўқ эди. У иложсиз қолганидан, кимсан, дорилфунун домласининг уйида нон бўлмаса, кимнинг уйида бўлади, деб ўйлаганидан ишонган тоғига бир тишлам емак истаб келган эди.

Уша кезларда Зарифанинг ҳам сути келмаган кунлар бўлди. Ойбек дорилфунундан Пахтачилик институти, ундан План институтига югуриб, орада ишчилар факультети ва қандайдир техникумда дарс бериб, толиқиб, очиқиб келганида, бўш қоринни алдаш учун нималар қилмади?

Тез орада ҳукуматнинг арзанда кишилари учун ёпиқ дўконлар очилди. Ойбек ҳам, Зарифа ҳам олимлар ва ёзувчилар дўконига боғландилар. Нон, қанд дегандек

биринчи даражали аҳамиятга молик маҳсулотлар оз бўлсада, топиладиган бўлди. Аммо халқ ҳамон очликнинг қора чангалида эди.

Бир куни Зарифа — оиланинг иқтисодий ишлар бўйича «нозири» Гоголь кўчаси орқали ўша нажот дўконига кетаётган эди. Эрта баҳор кунлари бўлгани сабабли ариқлар лабида майсалар, ажриқлар кўкарган, дарахтлар гуллаган. Нотаниш бир чол беш-олти ёшли набираси билан ариқ бўйида нимадир тераётган экан. Зарифа ҳайрон бўлиб, сўради:

— Ота, нима қиляпсиз?

Чол жаҳл билан ўгирилиб қаради. Унинг кўпчиб кетган юзида ғазаб чақнаган эди.

— Илдиз теряпмиз, илдиз,— деди у чўзиб. Сўнг қўшиб қўйди.— Еймиз!

Чолнинг юзидаги ғазаб чақмоғи Зарифа томон отилди. У ҳам чолнинг ғазабидан, ҳам ўзининг ноҳўя савоидан хижолат чекиб, орқасига қарамай тез-тез юриб кетди.

Ўша куни дўконга калла қанд келган экан. Зарифа гўрт кило қанд олиб, рўмолга тугди-да, яна ўша йўлдан қайта бошлади. Бояги чол набираси билан ҳамон янги кўкатлар илдизини суғураётган эди. Зарифа имлаб, боғани чақирди-да, рўмолни ечиб, муштдек келадиган беш-олти бўлак қандни олиб, унинг этагига қўйди. Нарироқда Зарифанинг ҳаракатларини кузатиб турган юл қиблага қараб, юракдан дуо қилди.

Зарифа уйга қайтиб, бу воқеани айтиб берганида, Ойбек ич-ичидан хурсанд бўлди. Ким билади, бутун вужуди шафқат ва меҳрдан иборат бўлган Ойбек ана шу шарчилик йилларида ва ундан кейин ҳам қанчадан-қанча бева-бечораларга кўмак бериб, улар ярасига малҳам бўлдийкин?!

* * *

1933 йил ҳосили йиғиштириб олинishi билан очарчиликнинг мунгли дostonига нуқта қўйилди.

Зарифа Пахтачилик институтида дарс бериш билан бирга кимё фанидан ўзбек тилидаги дарслик ва кимёвий атамалар луғати (Ҳидоят Файзиев билан ҳамкорликда) устида иш олиб бораётган эди. 1934 йилда унинг «Анорганик кимё» номли дарслиги босилиб чиқди. Бу кимё фани бўйича ўзбек тилидаги биринчи дарслик эди. Шунинг учун ҳам бу жумҳуриятимизда жуда кат-

та воқеа бўлди. Зарифа доцентлик лавозимига ўтказилди. Шу йили Пахтачилик институти Тошкент Қишлоқ хўжалик институтига айлантирилди ва Зарифа кимё кафедрасининг мудири этиб тайинланди. У ўзининг сўнгги кунларига қадар ана шу лавозимда хизмат қилди. Дарслик билан кетма-кет кимёвий атамалар луғати ҳам чоп этилди. Айни пайтда Верховскийнинг ўрта мактаб ўқувчилари учун ёзган кимё дарсликлари ҳам асосан Зарифа таржимасида ўзбек ўқувчиларининг қўлига бориб тегди.

Ойбек ҳам шу йили «Бахтигул ва Соғиндиқ» китобини нашр этди. Бу китоб учун олган қалам ҳақиға эса Тахтапулнинг Оқтепасидан боғ ҳовли сотиб олди.

«1934 йил, — деб ёзади Зарифа опа. — Омонбек ҳали икки ёшга тўлганича йўқ эди, биз бир боғ сотиб олдик.

Боғ Тахтапул шаҳарчаси устидаги Оқота деган мавзеда эди. Каттагина ва янги боғ. Торгина боғ кўчадан ўтиб, кичкина бир эшикдан кириларди. Унг томонда — катта ҳовуз, унинг атрофида қизил олма оғочлари терилган. Сўл томонда — бир танобча келадиган бедазор. Ҳовуздан кейин қўрғон бўлиб, унда бир уй, бир айвон бор. Қўрғон орқаси ва бедазордан бошлаб ўн саккиз ишком узум: чарос, қора кишмиш, даройи, соҳиби, ҳусайни, нимранг ва ҳоказо. Бедазор атрофида олма ва шафтоли оғочлари. Шафтоли май ойдан бошлаб пиша бошлайди. Навлари жуда кўп.

Ҳар йил эрта баҳор Ойбекнинг онаси ва дадаси боққа кўчадилар. Кейин биз борамиз...»

Ойбек узоқ йиллар мобайнида гоҳ ётоқхоналарда гоҳ Зарифага тегишли тор уйларда яшагани учун Абдулла Қодирийнинг боғига ўхшаш кенг ва мевазор ҳовлиларни орзу қилар эди. Бундай яшил манзилларда ў ҳам мириқиб ижод қилмоқчи, ҳам «Ўтган кунлар»нинг ижодкоридек деҳқончилик билан шуғулланмоқчи, тўғрироғи, ижоддан толиққан онларида жисмоний меҳнат билан юрак чигалларини ёзмоқчи эди. Унинг яна бир нияти фарзандларини боғнинг тоза, шаффоф ҳавосида ўзбек тупроғининг анвойи мевалари билан — дармодорига тўла озуқалар билан парвариш этиш эди.

* * *

1935 йилга келиб, Ойбек олдида икки йўлдан бири ни танлаш зарурати пайдо бўлди. Тақдир ажратган муддат иқтисодчи олим учун ҳам, шоир учун ҳам тўла

лигича керак эди. Ҳар иккиси билан шуғулланиш Ойбек орзу қилган натижани бермаслиги аниқ эди. Шунинг учун ҳам у адабиётни, шеърятни танлади. Иқтисодий фанлардан дарс беришни тўхтатиб, Ўзбекистон Фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида хизмат қила бошлади. Айни пайтда у шеър ва дostonлар ёзиш, таржималар қилиш билан тинимсиз шуғулланди.

1936 йили А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигига тайёргарлик кўриш мақсадида бир гуруҳ шоир ва ёзувчилар зиммасига Пушкин асарларини таржима қилиш вазифаси юкланди. Пушкиннинг энг улкан асари — «Евгений Онегин» шеърый романини ўзбек тилига ўгириш Ойбекнинг зиммасига тушди. Таржима билан шуғулланаётган шоир ва ёзувчилар учун Тошкентнинг энг хушманзара маскани — Чимёндан жой ажратилиб, ўтовлар тикиб берилди. Ойбек уч ой мобайнида Чимёнда яшаб, Пушкиннинг шоҳ асарини таржима қилди. Таржимадан ҳориган пайтларида эса тоғ чўққиларига чиқиб, сой этакларига тушиб, ўзбек диёрининг ажиб манзараларидан бир олам қувонч олди. Бу манзаралар, сайрлардан олинган таассуротлар унинг шеърларида бамисоли гул бўлиб очилди.

Бир йил муқаддам, 1935 йили, Ойбекнинг иккинчи ўғли — Бекжон туғилган эди. У оиладан, фарзандларидан олисда яшар экан, уларни соғинди. Уларнинг ёқимли қилиқлари, меҳрли талпинишлари шоир хаёлида жонланиб, бахтли дақиқалар ҳадя этди. Шундай пайтларда Ойбек болаларига соғинч ҳисси билан тўла шеърлар ёзди:

Кўнглимда яшайди икки ёқимтой,
Иккала кўзимда кўзлари чақнар.
Тилим тили ила чиққан созимдай
Кўнглимда яшайди икки ёқимтой,
Меҳримда Ун икки булоқдай қайнар.

Фикримга нур берар Омон ва Бекжон
Соғинчим кўксимга сиғмаган каби.
Кўзларим — хаёлим бахтига макон,
Фикримнинг йўлдоши — Омон ва Бекжон,
Қалбим-ла тенг урар улар нашъаси.

Зарифа фарзандларини, ёрини соғинган Ойбекнинг илтимоси билан Омонни олиб, бир ҳафта Чимёнда, шоирнинг ўтовиди бўлиб қайтди. Бекжон ҳали ёш бўлгани учун энагаси ва бувисининг қўлида қолди.

Тиниб-тинчимас рафиқа эрининг «Евгений Онегин» таржимасини тугатиб қайтишига совға тайёрламоқчи

бўлди. У Тошмат ака билан маслаҳатлашиб, боғдаги уй ва айвоннинг устига шийпон қурдириш режасини тузди. Шийпоннинг тарhini ўзи чизди. Уста шийпоннинг уч тарафини девор билан ўраб, боғ томонга оғочдан ясалган панжара ўрнатди. Шийпоннинг бир тарафидан эса дастга тушиладиган зина қурди.

«Шийпонга тўғарак стол, кичик диван, икки кресло, икки ўриндиқ қўйдиқ,— деб ёзади Зарифа опа.— Ҳаммаси новдалардан тўқилган ёзги мебель эди.

Шийпон жуда кўркам. Боғ томондан дарахт новдалари шундайгина шийпонга тўкилиб туради. Улар гуллаганда, мевалари пишганда, кўрсангиз кўркини! Айниқса кечалари ойдинда манзаранинг гўзаллиги кўнгилларимизни ором ва нашъа билан тўлдиради.

Зина таги кичкина ҳужра бўлди. Унга каттагина хум жойладик. Хумга ҳар хил чаросдан май солардик. Ишдан чарчаганимизда узум эзиш, май сузиш бизга эрмак эди...

Ҳар кун эрталаб шийпондан тушамиз. Совун ва сулги кўтариб, боққа чиқамиз. Шарақлаб оқиб турган, муздай, тиниқ сувда ювинамиз. Ойбек шафтоли қоқади, мен тераман. Сув бўйида чўққайиб ўтирамиз-да, тўйиб еймиз. Кейин қўрғонда чой ичамиз. Боғни бир айланамиз-да, икковимиз баробар ўтириб, таржимага тушамиз».

Бу тасвир этилган воқеа, албатта, Ойбек Чимёндаги «Пушкинчилар маскани»дан қайтгач, рўй берган.

Ойбекнинг ҳаёти тўлалигича ижодга сарфланиши лозимлигини; унинг истеъдоди халқнинг катта ва бебаҳо мулки эканлигини ҳис этган Зарифа уни турмушнинг икир-чикирларидан озод этди. Ўзи ҳам ҳаётнинг боши берк кўчаларида ўралишиб қолмаслик учун энага ёллади. Фарзандларга қараш учун зарур бўлган вақт Зарифа билан энага ўртасида тақсимланди. Шу йўл билан Зарифа ҳам фарзандлар ўстириш, ҳам икки институтда дарс бериш, ҳам Ойбекка суянчиқ бўлиш учун зарур бўлган шарт-шароитга эга бўлди.

Шу йилларда Зарифа ҳам баъзи бир шеърлар ёзди. Мана, бир парча:

Қалбим бир бурчини шеър забт этмиш,
Аммо у денгиздай чексиз, тўлқиндор.
Ёзсам-ёзмасам-да, майли, бахт эмиш,
Қалбга эш бўлса у, сўнмас қуёш бор.

Шеърятнинг сеҳрли оламини севган, ўзи ҳам андак машқлар қилган Зарифа Ойбекка ижодий шароит яра-

тиш билангина чекланмай, унинг илҳомини муайян мавзуларга ҳам қаратди, энг муҳими, **Ойбек** илҳоми денгиздек доимо мавжланиб, кумуш нуқралар шодасини отиб туриши учун астойдил куйинди.

* * *

1936 йилнинг августида Зарифа оиласига хушхабар келди. Саидносир Миржалил ўғли озод этилиб қайтаётган эди. Тўққиз йиллик жудоликдан кейин севимли отани кўриш, унинг дийдорига тўйиш истиқболи ҳаммага байрам кайфиятини бағишлади. Тошкент вокзалида бўлиб ўтган учрашув ҳақиқий байрамга айланди. Севинч ва бахт ёшлари тўкилди. Саидносир Миржалил ўғли Зарифа билан Ойбекнинг икки ўғлини кўриб, беҳад қувонди. Уйга келиб, фотиҳа ўқир экан:

— Мана, икки азамат ўғил кўрибсизлар. Худога шукур, улар энди сизларнинг суянган тоғингиз бўлади, Тошмат аканинг номи ўчмайди. Сизларга ўғил берган худо энди қиз ҳам берсин,— деб қўшиб қўйди.

1937 йилнинг 16 апрелида Зарифа қизлик бўлди. ТошМИнинг туғруқхонасида ётган Зарифа Ойбекдан шундай хат олди:

«Зарифа!

Қизимиз муборак!

Мен ўша ерда кутиб ўтирган эдим, Ҳамида чиқиб, «Қиз туғилди», дегач, шошиб қолдим. Ишонмадим. Қандай тез! Уйга югурдим. Уйда дадам ўтирган экан. У ҳам ҳайратда қолди. Жуда суюндик.

Ош еб, қизга исм қидириб ўтирибмиз. Ойингга, дадангга хабар беражакман.

*Қизимга соғлиқ, бахт ҳар чоқ ёр бўлсин,
Умри кўкламдай чечакзор бўлсин!*

Ойбек».

Кутилмаган хушхабардан кўнгли тоғ бўлган шоир янги туғилган қизига атаб бадиҳа йўли билан бўлсада, биринчи шеърини ёзди.

15 апрель кунни кўклам ҳавоси ҳукмрон бўлиб, сиренлар очилган эди. Кутилмаганда ўша кунни кечаси қалин қор ёғиб, гуллар ҳам қорга бурканди. Саидносир Миржалил ўғли табиатнинг бу ўйинини ўзича талқин этиб, қиз туғилган қорли кунни хайрли деб билди ҳамда қизалоқни Қоргул ёхуд Гулсочар деб аташни таклиф этди. Тўққиз йил давомида ўзбек тупроғидан

четда, қорлар ва музлар ўлкасида яшаган, ўзи сингари ноҳақликнинг қурбони — рус зиёлилари билан мулоқотда бўлган Саидносир ака набирасига Снегурочка исмига монанд бўлган Қоргул номини беришнинг тарафдори эди. (О, унга миллатчи деб азоб берганлар биргина шу чизма орқали унинг қанчалик тараққийларвар инсон бўлганини билсалар эди!)

Ойбек билан Зарифа эса қиз туғилмасдан анча аввал бири биридан гўзал исмларни маржондек тизиб, улар орасидан энг нафисини танлаб олган эдилар.

Бобурнинг уч қизи бўлган. Ойбекнинг ёзишича, «жуда нозик қалбли», «гўзал манзараларни, гўзал боғларни яхши кўрган», масалан, «тераkning кузда саргайганини гўзал деган» Бобур қизларига ҳам бири биридан чиройли исмлар қўйган. У Гулчеҳра, Гулбадан, Гулранг деган исмларни кашф этган. Ойбек бўлажак қизига теурийлар бисотидаги энг дилрабо исмларни ахтарар экан, Бобур хаёлининг меваси бўлган бу номлар унга, айниқса, манзур бўлди. Зарифага Гулбадан исми кўпроқ ёқди. Қиз туғилганда, унга шу исми қўйсақ, деб туриб олди. Аммо Ойбек:

— Бу исм қизимиз кичиклигида яхши. Ҳақиқатан, гўзал исм. Лекин қизимиз улғайиб, бўйи етганда ё бола-чақалик бўлиб, кексайганда, қулоққа ёмон эшитилади,— деди.

Зарифа ўйлаб кўрса, шоир ҳақ. Шундан кейин ҳар иккалалари Гулранг исмига тўхтадилар.

Зарифа ва Ойбек хонадонида Гулранг исмли учинчи фарзанд ўса бошлади.

* * *

Файласуфларнинг фикрига кўра, ҳар бир ота-она камида уч фарзандни яратиб, ўстириши даркор экан. Бу фарзандларнинг бири отанинг, иккинчиси онанинг ўрнини эгаллайди. Учтинчиси эса халқ деб аталмиш денгизга янги бир томчи бўлиб қўшилади. Шундагина халқ, Орол денгизи сингари қуримай, ўсиб, жаҳон халқлари қаторидан ўрин эгаллаб, ривожланиб болади.

Аммо фарзанд туғилгач, унинг тарбияси бор, унинг билан шуғулланиш муҳим масаладир. Немис олими ва адиби Георг Лихтенберг «Онани маърифатли қилиш болани ҳали туғилмасидан туриб тарбиялаш деган сўздир», деган эди. Зарифа Саидносир Миржалил ўгли-

тарбиясини, Ҳамза ва Чўлпоннинг тарбиясини олиб улғайган эди. Ойбек ҳам унинг янада маърифатли бўлишига ўз ҳиссасини қўшди. XX асрнинг буюк сиймоларида акс этган нур Зарифа қалбида тўпланиб, табиат қонунини бўйича, унинг фарзандлари қонига ҳам ўтиши лозим эди.

Фарзандлари Ойбек ва Зарифа ҳаётинигина эмас, бутун халқимиз ҳаётини бир шам бўлиб ёритишлари учун улар ҳеч нарсани аямадилар.

ҚОРА ВАБО

Октябрь инқилобининг йигирма йиллиги муносабати билан адабиёт ва санъат арбоблари олдига қардош совет халқларининг Октябрдан кейинги даврда эришган ютуқларини мадҳ этувчи, ўша давр тили билан айтганда, «ленинча-сталинча мўллий сиёсатнинг оламшумул ғалабалари»ни намойиш қилувчи асарлар яратиш вазифаси қўйилди. Бу асарларда совет даври тараннум этилибгина қолмай, ўтмиш фақат қора бўёқлар билан тасвирланиши лозим эди. Кенг халқ оммасида феодал ўтмишга нисбатан нафрат, социалистик воқеликка, аниқроғи, социалистик инқилобнинг доҳийларига нисбатан эса муҳаббат туйғуларини тарбиялаш адабиёт ва санъат арбобларининг бурчига айланди.

1937 йил 1 мартда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Гафур Гулом, Абдулҳамид Мажидий ва Ойбекнинг «Ўзбекнома» дostonи (қисқартирилган нусхаси) эълон қилинди. Бу дoston билан ўзбек халқининг тарихий йўлини тасвирловчи асарлар оқими бошланди.

Шу йилнинг 17—27 майида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди. Бу декада ҳам ўзбек маданиятининг совет ҳокимияти йилларида эришган ютуқларини тараннум этиб, асрий зулм ва истибдоддан халос этгани, фаровон ва бахтли ҳаётни армуғон этгани учун ўзбек халқининг партияга, Сталинга бўлган миннатдорчилигини ифодалашга қаратилди.

Ойбек декадада қатнашиш учун кетаётганида, акаси Исамуҳаммад оғир хасталикка дучор бўлган ва касалхонада жарроҳ тифидан шифо кутиб ётган эди. Унинг илтимосига кўра, Зарифа поезд йўлидаги катта бекатларга телеграмма йўллаб, Ойбекни акасининг аҳволидан хабардор қилиб туриши лозим эди. 14 майда поезд Оренбургга етиб келиши билан Ойбек вокзал алоқа пунктига бориб, операциянинг 15 майга қолди-

рилганидан дарак топди. «Тошкентдан чиққанимда,— деб ёзади у бир хатида,— кўнглим гаш эди. Ун тўртинчида эрта билан поезд Оренбургга келганида, сабрсизлик билан телеграммани кутиб ўтирдим. Бир қанча минутдан сўнг телеграммани олиб, қўрқа-қўрқа очдим. Ун бешинчига қолдирилган экан. Бир оз таскин топдим. Лекин хаёлим яна ҳар вақт Исанинг операцияси устида айланар эди. Ун еттинчида Маскавда иккинчи телеграммани олгандан сўнг жуда суюндим... Исага айт, тамоm шифо топгунча касалхонада қолсин».

Афсуски, Ойбекнинг қариндош-уруғлари, ота-онасига бўлган муносабатига ойдинлик киритувчи хатлар, хотиралар деярлик сақланмаган. Бироқ юқорида келтирилган сатрлар, синглиси Шафоат опанинг фарзандлари хотирасида сақланаётган кўплаб воқеалар Ойбекнинг қариндош-уруғларига нисбатан меҳрибон ва ғамхўр инсон бўлганидан шаҳодат беради.

Яна декада кунларига қайтайлик. Шоирнинг 20 майда ёзган хатидан маълум бўлишича, у декада бўлган тантанали кунларда ҳам ишлаган. «Литературная газета»нинг илтимоси билан икки-уч мақола ёзган (бу мақолаларнинг биттасигина босилган); турли учрашувларда иштирок этган; декада спектакллари томоша қилган... Лекин у мутлақо бошқа руҳий ва маънавий муҳитда яшаганига қарамай, фарзандлари ҳақида ўйлаш ва қайғуриш ҳақида ҳам вақт топган:

«Боғда қулуфнай пишган бўлса керак,— деб ёзади у.— Омон, Бекжонни бир дафъа бўлса-да, боққа олиб чиқ. Бекжонни соғиндим. У ҳар вақт кўзимнинг олдида думалаб юргандай. Гулранг қалай? Бу ҳам эсимга тушиб кўяди».

Хатдаги бундай сатрларни ўқир эканмиз, беихтиёр Мамарасул Бобоевнинг Ойбек ҳақидаги бир хотираси ёдга келади. Унинг ёзишича, янги асарини ёзиш учун ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйига чиққан Ойбек ўзи билан бирга кенжа фарзанди Суюнни ҳам олиб борган экан.

«Ойбек жуда зўр ишларди,— деб ёзади у.— Чарчаш нима эканлигини билмасди. Агар мен сизга «Ҳамза» достонини у бир ҳафта, бир ярим ҳафта ичида ёзиб тугатди, десам, балки ақл бовар қилмасиз. Бу менинг кўз олдимда бўлган воқеадир. Союзнинг ҳозирги ижод боғида, арғувон остида, ҳозиргидан кичикроқ бўлган ариқ бўйида чордана қуриб, атрофидаги бирон нарсага парво қилмай, шу достонни ёзди. Қизишиб турган

пайтларида, балки мисралар қўйилиб келган пайтларида кенжа ўғли (олти-етти яшар вақти бўлса керак) Суюк (Суюн — Н. К.) югуриб келиб, елкасига миниб олар, Ойбек «хай-хай»лаб унинг орқасидан қувиб, боғнинг ичкарироғига олиб бориб қўйиб келарди-ю, яна ёзишда давом этарди».

«Ҳамза» достони 1948 йил августида ёзилган. Бу пайтда Суюн тўққиз ёшда эди. Бу ёшдаги боланинг югуриб келиб, Ойбекнинг елкасига миниб олиши ота билан бола ўртасидаги самимий, меҳрибонона муносабатни билдиради. Москвада декада тантаналари билан яшаётган шоирнинг фарзандларини боққа олиб чиқиб, қулуфнайхўрлик қилишга даъват этиши ҳам ана шу меҳрибонликнинг табиий белгиси эди.

Декада зўр тантаналар билан тугади. Ёзувчилар ва санъаткорлар катта рағбат билан қайтдилар. Ижод аҳли қаршисида янги истиқболлар очилгандек бўлди. Ёзувчилар уюшмаси эса Ойбекка Асака кўчасидан бир уй бермоқчи ҳам бўлди.

Аmmo шу орада «халқ душманлари»ни фош этиш ва ҳибсга олиш ишлари бошланиб кетди. Ёзувчилар уюшмаси ва Фанлар комитети «халқ душманлари»нинг уяси эканлиги «маълум бўлди». Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари ёзувчилар қамоқда олинди. Идораларда ҳур фикрли ҳар бир кишини тергаш, тинтиш ва кузатиш авж олди.

1 октябрда Ойбек «халқ душманлари»нинг думи сифатида Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтидан бўшатилади. Шу куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг машъум IV пленумида Ойбек ғалвирдан ўтказилди. У ўзининг кириш нутқида: «Кўп ўртоқлар билса керак, мен заводчи ёки катта ер эгасининг боласи эмасман. Гафур Гулом айтгандай, агар Октябрь инқилоби бўлмаса эди, агар эски давр ҳукм сурган бўлса эди ёки миллатчиларнинг, пантуркистларнинг оқими галаба қилган бўлса эди, албатта, у вақтда мендан бир носвойфуруш чиқар эди. Чунки, менинг отам чорбозорчилик қилиб, носвой сотар эди. Октябрь инқилоби натижасидагина мен ҳозирги Ойбек бўлиб, жамият кишиси бўлиб етишдим», деб ўзининг Октябрь фарзанди, камбағал синфнинг фарзанди эканлигини исбот қилишга уринган бўлса-да, унга тухмат тошларини отиб, Ёзувчилар уюшмасидан чиқардилар.

Уша йилларда ишдан бўшатиш деган сўз, шак-шубҳасиз, қамалиш деган маънони англатарди. Ойбекнинг

қамалишига, «халқ душмани» эканига ишонган ноширлар унинг терилаётган «Тансиқ» номли янги шеърлар китобининг матричасини сочиб юбордилар. Газета ва журналлар унинг асарларини босмай қўйди. У қайси идорага иш излаб бормасин; унга рад жавобини беришди. Ойбекни ўз чангалига олмоқчи бўлган кучлар уни тобора сиқиб кела бошлади.

Зарифа болаларни қўрғонда — қайнота ва қайнонасига қолдириб, ўзи Ойбек билан ишком орасига кўчиб ўтди (Гўё НКВД ходимлари уни фақат қўрғондан қидиришлари ва у ердан топмагач, қайтиб кетишлари мумкиндек). Аммо улар кечалари билан мишжа қоқмай, узоқдан эшитилган ҳар бир машина шовқинидан ҳадиксираб, ҳар бир шитир-шитирдан чекистлар шарпасини сезиб, тонг оттирар эдилар. Тунда боғдан сал нарида ишлаган трактор эса уларга НКВД машинаси бўлиб туюлар эди.

Ойбек хорлик ва зорликка ҳам, ўлимга ҳам рози эди. Аммо у орқасидан қўйилган айғоқчилар уни турли сиёсий мавзудаги суҳбатларга тортмоқчи бўлганларига чидай олмади. Улар орасида эса туппа-тузук шоир ва ёзувчилар ҳам бор эди.

Қуйида биринчи марта эълон қилинаётган шеърда шоирнинг ана шу даҳшатли кезлардаги руҳий ҳолати ўз ифодасини топган:

Майли мен энг хор-зор бир одам бўлай,
Майли мен минг кулфат, гамга кўмилай,
Майли мен оғуни ҳар дамда ютай,
Лекин юрагимга чанг солма, ғаддор!

Зулмга бўйсунмиш нақадар оғир,
Ичимни жаҳаннам оташи ғажир,
Кўзларим ҳаётда ўлим ахтарур,
Зулмни енгмасанг нима чора бор!

Ойбек зулмни енгиш учун ижодга берилди.

Зарифа анчадан бери Ойбекни насрий асарлар ёзишга даъват этар эди. У рафиқасининг хоҳиши билан 30-йилларнинг бошларида «Студентлар» деган роман устида иш бошлади. Аммо Ойбек асарнинг йигирма-ўттиз саҳифасини ёзгач, ўзини ҳали йирик эпик асарлар ижод қилишга тайёр эмаслигини тушунди. Орадан беш-олти йил ўтгач, у маълум ҳаётий ва ижодий тажриба орттирди. Шунинг учун ҳам дориламон замонлар келишига ишониб, «Қутлуғ қон» романини ёзишга киришди. Бу эрта-индин қамалиши мумкин бўл-

ган ижодкорнинг ҳақиқат қудратига ишончи ва буюк инсоний жасорати эди!

Ёзнинг сўнгги ойларида боғда бошланган роман 1937—1938 йилнинг қиш ойларида ёзиб тугалланди. Лекин унинг эълон қилиниши учун шарт-шароит йўқ эди. Бу орада шоирнинг қайнотаси ўн ойлик озод ҳаётдан сўнг яна ҳибсга олинди. Энди унинг тақдири узил-кесил ҳал этилди. Уюшмадан ўчирилган Ойбек янги уйнинг калитини ҳам топширишга мажбур бўлди. Қайнотаси қамалганини эшитган, яқин кунларда унинг пешонасига ҳам шундай кун келишига шубҳа қилмаган кишилар Ойбек билан салом-аликни йиғиштириб, унинг китобларини ёндирдилар.

1965 йили олтинчи ёшга тўлар экан, шоир ўзининг машаққатли ҳаёт йўлини эслаб, бундай ёзган эди:

Гулхонга отдилар дўстлар китобим,
Йиғлаб, қалбларидан тўкдилар кўз ёш.
Қоғозлар-ку ёнди — ёнмади шеърим,
Қалб сўзи олтин сўз, унда зўр бардош.

Гулхонда ёнганда даста китобим,
Қалбим поралари куйди нақ кабоб.
Куйди, кул бўлмади, чиқмади жоним,
Учмади овозим, сўнмади қоним.

Бугун Ойбекнинг 1937 йилга қадар нашр этилган китоблари на хусусий, на давлат фондларида қарийб топилмаслигининг сабаби ҳам шундадир.

* * *

Орадан кўп ўтмай, Зарифани ҳам турли баҳоналар билан дастлаб Медицина институти, сўнг Қишлоқ хўжалик институтидан бўшатдилар. Бу билан ҳам қаноатланмай, ТошМИ қошидаги уйни тарк этишни талаб қилиб, ишни судга оширдилар. Уч фарзандлик оила уч ой давомида ишсиз, ойликсиз оғир иқтисодий тангликда яшади. Бунинг устига, Саидносир Миржалил ўғли қамоққа олингандан сўнг унинг оиласидан ҳам, Ойбекнинг ота-онасидан ҳам хабар олиб, уларга моддий ёрдам кўрсатиб туриш зарур эди.

Зарифа уч ой мобайнида идорама-идора юриб, ўзининг ноҳақ бўшатилаганини тушунтирмоқчи бўлди. Ниҳоят, прокурор Совет Конституциясига кўра, бола ота учун жавоб бермайди, деб Зарифани ишга тиклаш ва уч ойлик маошини тўлашни талаб қилиб, Қишлоқ хўжалик институтига хат йўллади.

Зарифа Саидносирова ўша можарони шундай хотирлайди: «Дарҳол институтдан уйга одам келди. Бир-

икки кун араз қилиб, бормадим. Қаттиқ ранжиган эканман. Шу институт ташкил этилганда биринчи лекцияни мен ўқиганман. Олий мактабда иш бошлаган биринчи ўзбек қизи мен эдим. Мен мақтанмайман, аммо шу ерда бир ҳақиқатни айтгим келади. ТошМИда рус қизлар мени бир олов қаби дарс олиб боради, дер эдилар. Қишлоқ хўжалик институтида эса икки яҳудий доцентнинг лекциясидан бир группа рус студентлари бош тортганлар, илмий мудирга бориб, улар ўрнига менинг лекция ўқишимни сўраганлар. Русча содда гапирганим учун балки уларга англаш осон бўлгандир, билмадим...

Директор прокуратура фармони олиб, уйимга устма-уст уч одамни юборди. Кейин бордим. «Мендан хафа бўлманг, ўзингизнинг яқин дўстларингиздан ариза тушди. Сўнг бўшатишга мажбур бўлдим. Замон шундай экан»,— деди у. Сўнг институт учун бир-икки янги уйлар қурилганини айтиб, мендан ТошМИни тарк этишимни сўради.

Суд ҳам ТошМИдаги уй бўшатилинсин, деб қарор чиқарган. 600 сўмлик суд харажатларини тўлаб, 1938 йилда янги уйга кўчиб ўтдик. Бу уй Кафанов кўчасида, институт ҳовлисида эди».

Шундан кўп ўтмай, ярим йиллик ишсизликдан сўнг, Ойбек ҳам ўқув-педагогика нашриётига таржимон бўлиб ишга жойлашди.

Воҳид Зоҳидов Ойбек ҳақидаги хотираларининг бирида 1937 йилнинг суронли кунларида «Известия» деб номланган бекатда, нашриёт олдида шоирни учратганини, унинг соқол-мўйлови ўсиб, ўзи озиб кетганини ёзган эди. Олимнинг бу хотираси Зарифа опага манзур бўлмагани ва унинг «Ойбек ҳеч қачон соқол-мўйловини ўстириб юрмаган», дегани ёдимда. Эҳтимол ўша файсиз даврда Ойбекнинг ўз ташқи қиёфасига эътибор бермаган пайтлари ҳам бўлгандир. Буни Иноят Махсумовнинг хотиралари ҳам тасдиқлайди. Бу кекса ношир ўз хотираларида ёзади:

«1937 йилнинг охирларида Ойбек ака гоҳо ўқувнашрга — менинг олдимга келар: «Махсум, шавла қайнамай қолди. Тақачилик ҳақида бўлса ҳам бир таржима топиб бер...»— дер эди.

Уз бўлимимда ҳам таржима қилинадиган асарлар бўлишига қарамай, бошқа география, биология каби бўлимлардан биронта китобча ва ўқув материалли таржима қилиш учун ўз номимга шартнома қилиб олиб,

Ойбек акага секингина, ҳеч кимга изҳор қилмай, бериб юборар, иш битгач, пулини олиб берар эдим. У киши пуллик бўлгани, ҳам шундай хавотирли, нохотиржам кунда шу иш билан овунганини айтиб, миннатдорчилик билдирар эди».

Ишдан ҳайдалган, редакцияларга яқинлаштирилмаган Ойбек ана шундай йўллар билан тирикчилик ўтказди. Лекин, шубҳа йўқки, Иноят Махсумов сингари кишилар томонидан кўрсатилган мурувват 1937 йил муҳитидаги истисно ҳоллардан бири эди, шунинг учун ҳам уларни мунтазам равишда рўй берган ҳодисалар деб тушуниш нотўғри бўлади.

Модомики, воқеалар оқимига Иноят Махсумов кириб келган экан, унинг хотирасидан яна бир парчани келтириш ўринлидир. «Ойбек ака,— деб ёзади у,— аввалроқ улуғ рус ёзувчиси А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» достонини ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, шундан каттагина парчасини биз 8-синф «Адабиёт хрестоматияси»га киритган эдик. Қитобга мен муҳаррир эдим. Таҳрир вақтида шу парчадан 72 та изоҳталаб сўз чиқди. Булар худоларнинг, афсонавий қаҳрамонларнинг, тарихий обидаларнинг номлари эди. Шуларга изоҳ бериш ҳақида бошим қотиб турганда, «Шавла қайнамай қолди», деб Ойбек ака келиб қолдилар. Мен фурсатдан фойдаланиб, шу ҳақда гап очдим:

— Бутун луғатларни, энциклопедияларни тайёрлаб берсам, қадимий хорижий сўзларга изоҳ ёзиб бера-сизми?— деб илтимос қилдим.

— Сен таржима толиб берсанг, мен изоҳлаб берман,— дедилар Ойбек ака.

Биз келишдик.

— Луғат-пуғат керак эмас. Ёзишга қоғоз берсанг бас,— дедилар яна.

Материални қўлларига бериб, мен таржима ахтаргани чиқиб кетдим. Анча овора бўлиб, қайси бўлимдан-дир таржима толиб, шартномасигача тузиб, олиб келсам, Ойбек ака ҳам изоҳни тайёрлаб бўлган эканлар. Айрим ибораларнинг изоҳи бир бетни ташкил қилади, баъзилари эса 2 минг, 3 минг йил бурунги кишиларнинг, афсонавий нарсаларнинг номи бўлиб, ҳар кимнинг эсида қолавермайди.

Ойбек ака шуларнинг ҳаммасига на луғат, на қомусга қарамай, бир ўтиришда мукамал изоҳ ёзиб ташлабдилар. Шунда мен улуғ, таланти адибимизнинг

шуурига, хотира кучига, чегарасиз билим хазинасига қойил қолдим...»

Бундай хотиралар билан танишар экансиз, Ойбекдек улуг инсонлар узоқ йиллар давомида хорликда яшагани, таъқиб этилгани, айримлари эса зулмининг беғуноҳ қурбонлари бўлганидан изтиробга тушасиз.

Афсуски, 1937 йилда авж олган қора вабо жамиятимиз тарихидаги ўткинчи ва ягона даҳшатли воқеа эмас эди. У кейинчалик ҳам Ойбек ортидан кўланка сингари ўрмалаб юрди.

* * *

1939 йил 3 апрелда Ойбекнинг юқорида тилга олинган тўртинчи фарзанди туғилди. «Бир қизимиз бор, шунинг ўзи етади. Эндигиси ҳам ўғил бўлсин»,— деб орзу қилган экан Ойбек ака. Унинг нияти ушалиб, ўғил туғилди. Шоир астойдил қувонгани, суюнганидан унга Суюн деб исм берди.

Зарифа опанинг архивида худди шу кунларга оид ёзувлар сақланган. Уларнинг бирида адибнинг қуйидаги сўзлари бор:

«Зарифа!

Ўғилчанг билан табриклайман.

Ўзингни қандай сезасан?

Бугун эрталаб Зулфия опа телефонда сўзлади. Жуда қувондим.

Ҳа, эрталаб ойимга хабар бердим. «Тез етиб бораман», деган эди.:

Хайр, соғ бўл.

Ойбек».

Бу лавҳадан маълум бўлишича, Ойбек янги фарзандининг туғилганини Зарифанинг опасидан эшитиб, туғруқхона сари югурган.

Бошқа бир хатида Ойбек бундай ёзади:

«Зарифа!

Болалар жуда яхши. Аввалгидай ўйнаб юришибди. Гулранг ҳам тинч. «Аянг қани?» десак, ойимни кўрсатади. «Зарифа нинни олиб келади», десак қовоғини солади.

Ўзинг қалайсан?.. Ўғилча қандай? Бўлаликми, кичикми, чехраси қандай? — эртага ёзиб чиқар.

Китоб сўраган экансан. Нима китоб юборишимни

билмадим. Эртага кутубхонадан олиб, ўзим элтаман.

Қандай емак истасанг, билдир.

Хайр.

Ойбек».

Ойбек шу кунларда ёзилган учинчи хатида Зарифанинг қачон чиқишини сўрайди ва бир муҳим маълумотни беради: «Ҳа, бугун мени кеч соат 7 га мажлисга чақиришди. Союзга олмоқчилар шекилли», деб ёзади у. Чиндан ҳам, 1939 йил апрелида ҳали эълон қилинмай ётган, аммо Ёзувчилар уюшмасининг мутасаддиларига манзур бўлган «Кутлуғ қон» романининг муаллифи уюшма аъзоллигига қайта қабул қилинади. Бу ўша кезларда Ойбек тақдиридаги муҳим воқеа эди.

* * *

Суюн, Ойбек ва Зарифанинг бошқа фарзандлари сингари, боғда яйраб ўса бошлади.

Аммо йилнинг совуқ фаслларида, ҳали боққа кўчилмаган ойларда Кафанов кўчасидаги бир даҳлиз ва бир хонадан иборат уй торлик қила бошлаган эди. Ойбек ва Зарифанинг бахтига, шу йилларда шаҳар аҳолиси ўртасида уй-жой қурилиши бошланди. Қўлларидан мўмайгина пул, дўконларда эса қурилиш материаллари йўқ бўлишига қарамай, улар Ишчилар шаҳарчасидан ер олиб, қурилишни бошлаб юбордилар. Зарифа янги қурила бошланган уйнинг ҳам архитектору, ҳам прораби бўлди.

Шу орада Ишчилар шаҳарчаси билан туташган, Ойбекнинг боғ ҳовлиси жойлашган ерлар колхоз тасарруфига ўтиб, не-не орзулар билан обод этилган манзилдан воз кечиш лозим бўлиб қолди. Бундай ҳашаматли ҳаётга кўникмаган шоир муваққат истироҳат манзилини бирор изтиробсиз бўшатиб берди. Аммо у ерга колхоз раиси кўчиб келганини эшитиб, ўксинди. «Шундай бўлишини билганимда, боғни ташлаб кетмаган бўлардим», — деди.

Икки йил — 1940—1941 йиллар қурилиш ташвиши билан ўтди. 1941 йилнинг ёзида бир хона устанинг қўлидан чиқди. Саҳнига гилам тўшалиб, кўрпачалар ёзилиб, хонтахта қўйилгач, бинойидек уй бўлди-қолди. Ойбек ва Зарифа фарзандлари билан шу уйда тунайдиган бўлдилар.

Ёз ойлари бўлгани, боғ тўғрисидаги хотиралар тушга айлангани учун эр билан хотин қурилишдан ҳориб,

таътил ҳақида ўйлай бошладилар. Болаларни олиб, бирор курортга бориладиган бўлса, маблағ етармикан, деб тиш қавагида асраб юрилган пулни чўтга солдилар. Ҳисоб-китоб натижаси ёмон бўлмади шекилли, кўнгиллари хуш тортиб, кўчага чиқдилар. Ойбек сартарошхонага кирадиган, Зарифа эса уни онасининг уйида кутадиган бўлди. Зарифа остонани ҳатлаб ўтиши билан хунук хабарни эшитди. «Уруш бошланибди», — хабар қилди онаси. Зарифа бу икки сўз замиридаги бўлажак даҳшатларни сезгандек мажолсиз қотиб қолди. Сўнг жабрдийда Ойбекни ўйлаб кўчага отилди-да, сартарошхона сари югурди. Ойбек ҳам рўбарўдан соч-соқолини олдиришни унутиб, югуриб келаётган эди.

Қора вабо янгича либосда мамлакатимиз чегарасидан ўтган эди.

ОЛОВЛИ ЙИЛЛАР

Уруш миллионлаб йигитларнинг фронтга кетиши, минглаб қора хатларнинг келиши ва минглаб уйларда аза очилишидир.

Уруш гарчанд ўзбек тупроғидан минглаб чақирим олисда кечган бўлса ҳам, унинг барча мусибатлари ва даҳшатли оқибатлари ҳар бир ўзбек хонадонида сезилди. Яшаш кундан-кунга машаққатлашиб борди. Рўзгорни тебратиш маҳол бўлиб қолди. Пулнинг қадр-қиммати пасайиб, бир буханка ноннинг нархи 200 сўмга, бир килограмм гўштнинг нархи эса 250 сўмга кўтарилди. Ана шундай шароитда ҳар бир оила очликдан ўлмаслик чораларини ахтариб, турмушнинг қоронғи сўқмоқларида сарсону саргардон бўлди.

Ойбек, ўз табиатига кўра, хўжалик ишларидан узоқ киши бўлганлиги учун, оиладаги барча юмушлар Зарифа онанинг раҳбарлигида амалга оширилар эди. Ишлаб пул топиш унинг зиммасида бўлса, бу пулни хайрли ва зарур ишларга сарфлаш Зарифа онанинг ихтиёрида бўларди. Шубҳасиз, унинг ўзи ҳам ишлаб, оила киссасига ҳисса қўшар, аммо унинг асосий вазифаси бу маблағни тўғри тақсимлаш ва оиланинг нафақат бугунги, балки эртанги кунини ҳақида ҳам ўйлаш эди. Зарифа она бу вазифани қанчалик моҳирлик билан бажармасин, уруш йилларида рўзгорнинг баракаси кетди. Карточка билан олинадиган нон урвоқ ҳам бўлмай қолди.

Уйда битта катта ва битта кичкина гилам бор эди. Зарифа опанинг хоҳиши билан катта гиламни сотиб, унинг пулига бир қўй олиб келдилар. Қўй яқин-орада қўзилаши мумкинлиги туфайли уни сўйиш муддати кечиктирилди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қўй қўзилади. Бир-икки ой ичида қўзи ҳам ўзини тутиб олди. Зарифа опанинг хаёлида бу икки қўйнинг ёнига озгина пул қўшилса, битта сигир келадигандек эди. Ойбек икки қўйни етаклаб, Зарифа билан онаси эса улар ортидан мол бозорига йўл олдилар. Суриштириб кўришса, сутли сигирнинг баҳоси осмонда. Болаларни сут билан таъминлаш ҳақидаги орзу хаёлпарастликнинг меваси эканлиги маълум бўлиб қолди. Қўй билан қўзини яна изига қайтариб олиб келдилар-да, урушнинг ярим оч, ярим яланғоч кунларида сўйиб едилар. Шундан кейин уйдаги қўлга илинадиган барча жиҳозлар сотилиб, пулига озик-овқат маҳсулотлари харид қилинди. Кунлар ана шу тарзда фақат бир мақсад билан — уруш туфайли вужудга келган иқтисодий ва маънавий тангликни енгиш нияти билан ўта бошлади.

Уруш бошланиши билан орадан икки ой ўтар-ўтмас, душман ишғол ва қамал қилган шаҳарлардан минглаб қочоқлар ўзбек диёрига оқиб кела бошлади. Ойбек ва Зарифа сингари ўзи иқтисодий ночорликда яшаётган кишилар уларга бошпана бердилар, меҳр ва шафқат кўрсатдилар.

Собир Абдулла 1942 йилнинг куз ойларида ўтказилган ҳарбий машғулотлардан сўнг ўзбек ёзувчилари, шулар қаторида Ойбек ҳам армияга сафарбар қилинган милиционерлар ўрнида оқшомдан тонгга қадар хизмат қилганларини эслаб, бундай ёзади:

«Милиция бўлимига бораётган тунларимизнинг бирида йўлда Ойбек мени аста нуқиб «Собир, қани энди бир чойнак чой билан нон бўлса», деб кулди. Шу вақтда Пушкин кўчасига яқинлашган эдик, эсимга лоп этиб, Комил Яшин, Ҳалимаҳонларнинг уйлари яқинлиги тушди. Айниқса биз учун бу хонадон бемалоллигидан қувониб, Ойбекни Яшиннинг уйига етакладим:

— Юринг, азизим! Сизни нони, чойи нақд, бемалол Комилжоннинг уйларига олиб кираман.

Ойбек ҳам қарши бўлмади, иккимиз устимиз лой, елкамизда найзали бешоғар, бемаҳалда Комил Яшиннинг эшигини қоқдик. Ҳалимаойнинг опаси Ҳожархон эшикни оча солиб, аввал чўчиб кетди, мен ўзимни ва

Ойбекни таништирганимдан кейин уйга таклиф қилди. Бироқ лой этик билан уйга киришга тортиниб, айвонга чўнқайдик ва мақсадни изҳор қилдик:

— Мумкин бўлса, бизга қайноқ чой дамлаб берсангиз, Ҳожархон.

— Хўп, жоним билан! Аммо айвонда эмас, менинг уйимга киришлар, иссиқ... Сизлар келганда, Комилжон билан Ҳалимахонларнинг йўқликлари яхши бўлмади, улар бир ерга кетишган эди.

Дарвоза биқинидаги кичкина, лекин иссиқ уйга кириб, милтиқларни деворга тираб, нафасимизни ростлаётган эдик, гилам устидаги кўрпаларда қатор ухлаётган болалар уйғонишиб, ўринларида кўз уқалашиб, сўнг атрофимизни ўрадилар. Бу болалар шу баракали, сахий хонадонда тарбияланиб, тўйдириляётган, оғир уруш йилларида шу ерда бошпана топган жангчи қариндошларнинг болалари эдилар. Ойбек уларнинг пой-ма-пой саволларига эринмай жавоб қайтариб ўтирар эди.

. Патнисда қора нон, қанд келди. Орқасидан чой билан сопол пиёлалар келтириб қўйилди...

Гарчи йштаҳа жойида бўлса ҳам нонга камроқ қўл узатиб, чойга зўр бердик. «Бу нон гўдакларнинг ўлчанган ризқи-ку...» деган андиша ҳар иккимизни ҳам нонга қўл узатишдан уялтириб турар эди».

Бу хотирадан уруш йилларининг мудҳиш нафасини сезиш қийин эмас. Аксар ўзбек ёзувчилари сингари Ойбек ва Зарифанинг уйидаги аҳвол ҳам ачинарли эди. Зарифа ана шу ночор аҳволдан қутулиш учун узоқ ва яқин қишлоқларда яшаётган қариндош-уруғларини эсларди. У уйдаги Тошкент бозори учун ўтмас, аммо қишлоқ бозорларида маълум қимматга эга бўлган нарсаларни тугиб, Ойбек билан Зулфиянинг қўлига тутқазди. Улар ўз оиласи билан Қарши шаҳрида истиқомат қилаётган Шарифанинг уйига йўл олдилар.

Зулфия билан Шарифа эски-туски нарсаларни озиқ-овқат маҳсулотларига алмаштиргунларича Ойбек Қарши ва Бешкентда бир ҳафта-ўн кун яшади. Фақат улар олиб борган моллар эмас, Қаршининг ўзи ҳам Ойбекка жулдур либосга ўралган қишлоқ бўлиб туюлди. Ҳамма ёқ чанг ва тезак тутуни билан қуршалгандек эди.

Мана бу сатрлар ўша сафар таассуротларидан ҳикоя қилади:

Зерикшидан зерикдим жуда,
Жулдур Қарши — дилгирлик кони.
Зерикамен ҳатто уйқуда,
Бу ернинг бир кундузи — шоми.

Афтидан, фақат зерикши эмас, балки фақир халқнинг оғир ҳаёти, унинг бошига тушган бало-қазолар ва шу бало-қазоларга ўзининг шерик бўлгани Ойбекнинг руҳий ҳолатига қаттиқ таъсир ўтказган. Шунинг учун ҳам у умидсизлик ва дилгирликка тўла қуйидаги тўртликни ёзган:

Кулфатдир ҳаётнинг ҳамроҳи,
Соядек йўлингда ҳамқадам.
Сояни қамрар тун сиёҳи —
Сенга бергуси... Улим... дам.

Ойбек нажот излаб борган қишлоқ аҳлининг ўзи ғариб бир аҳволда эди. Лекин унинг ҳаётида бир тутама нур бўлмаганига қарамай, ҳар қалай, оч эмас эди. Шунинг учун ҳам Қарши ва унинг атрофидаги қишлоқлар билан танишган шоирнинг кайфияти секин-аста ўзгариб боради.

Мана бу манзарага эътибор беринг:

Паст-баланд, беўхшов хоналар қатор,
Эчки, эшак, сигир оғилда иноқ.
Диринглар ҳовлида ўйинбоз бузоқ,
Кўркам хўроз кезар жиддий, димоғдор.

Қақилдоқ хонимлар жўжаларга бош —
Олтинланган гўнгда тинмайди сурон...
Омбор атрофида мушук саргардон,
Пахмоқ ит эшикда ухлайди юввош.

Мана, уй бекаси тугади ўғир,
Танга маржон, мунчоқ, рангба-ранг безак.
Кўйлаги ямоқдан худди қуроқдак,
Меҳнатсиз кундузни кўрмас бир умр.

Уруш йилларидаги бир қишлоқ уйининг тасвири орқали шоир бутун бир халқнинг тарихий тақдирини катта реалист санъаткор сифатида гавдалантириб берган. Биз Октябрь инқилоби ғалаба қилиши биланоқ ўзбек халқи жаннатда яшай бошлади, деган мутлақо нотўғри фикрни ифодалаб келдик. Қимки бу фикрга акс қарашни олға сурган бўлса, уни халқ душмани деб атадик. Ҳолбуки, халқ 20-йилларда ҳам, 30-йилларда ҳам, уруш йилларида ҳам, урушдан кейинги йилларда ҳам хорликда, қашшоқликда яшади. Ҳатто ҳозир ҳам бечора халқнинг аҳволи оғир.

Ойбек кўрган манзара унга ота-боболарни, улар яшаган олис даврларни эслатди. У чанг-тўзонли дашт

йўллари оша боболар яшаган асрларга назар ташлагандек бўлди. Ўтмиш билан, ўз юртининг кечмиши билан учрашув уни ҳаяжонга солди:

Боболарим отлар сурган чексиз дашт бу,
Кўзларимга гул кўринар янтоқлари...
Маст айлади елларининг қучоқлари,
Сополлардан дарс олувчи сарғузашт бу...

Боболар яшаган даштга озик излаб борган шоир уларнинг ўчмас изларини учратиб, масъуд туйғуларга берилди. Ундаги зерикчи ҳолатлари, кулфат-ҳақидаги қарашлари чекиниб, у ўзини ўтмиш ва келажак ўртасидаги ҳалқа сифатида ҳис этди. Уша кезларда рўй берётган уруш, очлик ва муҳтожлик тарих учун фавқуллодда ҳодиса эмаслигини, шунинг учун инсон ҳар қандай шароитда ҳам ўз қалбидаги гўзаллик ва эзгулик гулларини сақлаб қолиши лозимлигини тушунди.

* * *

Уруш бошланиши биланоқ бутун мамлакат бўйлаб ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Бу барча ташкилотларда ҳарбий тартиб ўрнатилишини, меҳнат аҳли ўртасида ҳарбий машқлар ўтказилишини, урушга яроқлик ҳар бир киши ҳар бир дақиқада ҳарбий сафарбарликка шай бўлиб туришини талаб қилар эди. Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ёзувчилар уюшмасида ҳам ҳарбий тартиб жорий этилди. Ёзувчилар тунги соатларда уюшма биносида навбатчилик қилиб, шинелли йилларни бошлаб юбордилар.

...1941 йил июннинг сўнги тунларида Ойбек ҳам навбатчиликда эди. У шериги — ёш рус ёзувчиси Александр Удалов билан 1 Май кўчасидаги уюшма биносининг иллампоясида ўтириб, оғир ўйга ботди. Шу дақиқаларда унинг хаёлида нималар, кечганини тангрининг ўзи биледи. Орадан бир мунча фурсат ўтгач, ҳамроҳининг кўзларига тикилиб, унда самимийликни кўрдими, ҳар қалай, ҳаммадан, ҳатто Зарифадан ҳам яширган бир сирни очди:

— Кеча ҳарбий комиссариатга бордим,— у яна бир нафас сукутга берилди.— Кўнглили бўлиб фронтга бормоқчи эдим. Олишмади.

Ҳарбий комиссариатдагилар Ойбекнинг машҳур ёзувчи эканлигини билиб:

— Сиз фронт орқасида ҳам керакли одамсиз. Халқини, жангчиларни мардона курашга, жасоратга даъват этувчи асарлар ёзсангиз, шунинг ўзи ғалабага қўшган

ҳиссангиз бўлади. Аммо зарур бўлиб қолсангиз, чақирамиз,— дейишди.

Ойбек ўша кунлари ҳарбий комиссариат майдонига йиғилган ва фронтга жўнаётган йигитлар олдида «Евга ўлим» шеърини ўқиб, уларни ўзбек халқининг озодлиги йўлида қаҳрамонона курашга чорлаётган эди. Бу йигитларнинг аксари ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган, эндигина ўрта мактабни тугатган, ҳали онасининг этагидан бир қадам ҳам силжимаган ўсмирлар эди. Уларни ота-оналари, қариндош-уруғлари, ука ва сингиллари фиғон ва фарёд билан кузатар эдилар. Ойбек бу ўсмирларнинг мингдан бири ҳам қайтиб келишига ишонмаган бўлса керак, видолашув майдонидан чиқиши биланоқ кўзидан дув-дув ёшлар тўкиларди. Уларни фронтга — аниқ ўлимга чорлаб, ўзи оиласининг иссиқ бағрида қолаётганидан изтироб чекарди. Ана шу изтироб уни ҳарбий комиссариат сари етаклаган эди.

— Ҳали хотиним ҳам, болаларим ҳам билмайди. Уларга ҳеч нарса айтмадим,— деб қўшиб қўйди у.

Шу воқеадан кейин у ҳарбий мавзуда бир қанча шеърлар ёзди. Ёзувчилар ва санъаткорлар учун Тельман номидаги истироҳат боғида ташкил этилган ҳарбий машғулотларга қатнади. Урушга кетган милиция ходимлари ўрнида кўча-куйларда тартиб ва интизомни назорат қилишда иштирок этди.

...Собир Абдулла ўз хотирасини давом эттириб, ёзади:

«Чойдан кейин Ҳожархонга раҳмат айтиб, Олой бозоридаги 2-милиция бўлими томон йўл олдик.

...Бу кеча тонг ёришгунча яна постда турдик. Тун аёз эди, ўтириш, мизғиш мумкин эмас, навбати билан деразалар атрофида оёқ учида юриб турдик.

...Эртаси кеч иккимизни бир милиция сержантига қўшиб, патрулга юбордилар.

Аёзда чироқсиз кўчаларда кезар, бемаҳалда бесаранжом кўринган кишилардан ҳужжат суриштирар, қаршиллик кўрсатганларни милиция бўлимига элтар эдик».

Ана шу тарзда урушнинг биринчи ва иккинчи йили ўтди. Бу орада Ойбек фронтга юборишларини сўраб, энди Марказком саркотиби — Усмон Юсуповга кетмакет мурожаат этди. Адабиёт ва санъат аҳлларига айрича меҳр туйган саркотиб Ойбек сингари катта истеъдод соҳибларини бу қора қирғиндан олиб қолишни ўзининг

халқ ва унинг маданияти олдидаги бурчи деб билар эди. Шунинг учун ҳам унамади. Ниҳоят, Ойбек фронт ҳаёти билан танишиб, уруш тўғрисида роман ёзмоқчи бўлганини айтди. Шундан кейингина уни фронтга маданий хизмат кўрсатиш учун отланган агитбригада таркибига қўшдилар.

1942 йил ноябрининг сўнгги ҳафтасида Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасининг котиби Эсон Раҳимов бошчилик қилган 2-ўзбек бадий бригадаси поездда Москва сари йўл олди. Бригадада Ойбекдан ташқари Муҳаммаджон Мирзаев, Дадаали Соатқулов, Саид Алиев, Турғун Каримов, Тамара Назарова, Турсуной Маҳмудова, Назрулла Ёқубов каби санъаткорлар — жами 16 киши бор эди. Бу даврда фақат фронт чизиғида эмас, балки ундан минглаб чақирим олис жойларда ҳам яшаш ва юриш хавфли эди. Душман фронтга жангчиларни, ўқ-дори, озиқ-овқат олиб бораётган эшелонларни ҳаводан ўққа тутарди. Шунинг учун ҳам Зарифа Ойбек қайтиб келгунга қадар хавотирда яшаб, ундан интизорлик билан хат-хабар кутди. Буни билган Ойбек 6 декабрь кuni Москвага келиб, Қизил Армия Марказий уйининг меҳмонхонасига жойлашиши биланоқ Ишчилар шаҳарчасидаги уйга телеграмма юборди: «Тирикман соғман салом Ойбек». Уруш шароитида бу телеграмманинг хилват бир кўчага етиб боришига шубҳа қилиб, эртасига Кафанов кўчасидаги Қишлоқ хўжалик институтига бошқа телеграммани йўллади: «Соғман 6 декабрда Москвага омон-эсон етиб келдин салом Ойбек».

Орадан ўн кун ўтгач, 20 декабрда, у тезроқ етиб борсин учун рус тилида қуйидаги очмахатни ёзди:

«Зарифа!

Мен ҳанузга қадар Москвадаман. Иссиқ кийинганман, овқатим ҳам яхши. Иссиқ қўлқоп сотиб олдим, (мендан) ташвишланма. Бизни эртага Ғарбга жўнатсалар керак, шунинг учун ҳам мени (яқин орада) кутманглар — Москвага қачон қайтиб келишимиз номаълум.

Менинг суюкли фарзандларим қандай яшайптилар, касал бўлмаяптиларми? Бекжон мактабга ўз вақтида қатнаб турибдими?

Омон, Бекжон, Суюн ва Гулрангни қаттиқ ўпиб қоламан.

Салом.

Ҳа, дарвоқе, Е. П. Макарцеванинг уйини топмадим, эҳтимол, сен нотўғри манзилнома бергансан.

Ойбек».

Ўзбек санъатининг элчилари бир ҳафта давомида Москва атрофида жойлашган ҳарбий қисмларда учрашувлар ўтказдилар, сўнг 20 декабрда Ғарбий фронтга қарашли турли қисмларда бўлдилар. У ерда ўзбек жангчилари билан учрашдилар. Ойбек кундалик дафтарида ана шундай учрашувлардан бири ҳақида бундай сўзларни ёзган:

«Нонуштадан кейин ченаларга ўтириб, полк штабига жўнадик. Йўл хавфсиз эмас: немислар бу йўлни узоқдан гоҳ-гоҳ ўққа тутар эканлар...

Хўмрайган рус қиши. Оғир булутли само гоҳ-гоҳ гумбурлаб кетади — қаердадир снарядлар ёрилмоқда. Қор билан кўркамлашган ўрмонни «Ура!» садоси қоплайди, жангчилар ва командирлар бизни қаршилайдилар. Учрашув онларидаги ҳаяжон ва қувонч таърифидан тил ожиз. Олдинги жабҳадан келган милтиқли, автоматли, қалин кийинган жангчиларимизнинг жангларда, изғиринларда чиниққан, қорамтир, жиддий юзларида нурли табассум тошиб кетди. Қайта-қайта кўришадилар. Ҳол-аҳвол сўрашиб, таниш-билишларини йўқлайдилар. Туғилиб ўсган ерларига бўлган бутун муҳаббатлари кўзларида ёнади».

Бу лавҳанинг ўзидан Ойбекнинг, ўзбек санъаткорларининг урушнинг хавф-хатарга тўла сўқмоқларида юрганларини тасаввур этиш мумкин. Бу тасаввур янада тўла бўлиши учун, эҳтимол, қуйидаги сатрларни ҳам келтириш ўринли бўлар:

«Айрим хавфли жойлардан якка-якка бўлиб ўтдик ва траншеяга тушдик... Немис траншеялари 70—100 метр нарида».

Ана шундай хавф остида яшаган адиб 13 январда Москвага қайтиши билан уйига «Москвага омон-эсон етиб келдим», деб телеграмма беради. Орадан икки кун ўтгач эса, яна рус тилида қуйидаги очмахатни йўллайди:

«Зарифа!

Утган кун, 13 январда, Москвага келдик. Кеча сенга телеграмма берган эдим. Сихат-саломатлигим яхши. Ҳатто Тошкентдагидан ҳам дуруст. Фронт менга жуда кўп нарса берди. Фронгда қувноқ ва беташвиш ҳаёт

билан яшаркан киши. Қийинчиликка ҳам осонгина кўника қолар экансан. Фронтчилар — жуда ғалати, ғаройиб одамлар. Улар менга кўп нарсани кўрсатдилар ва ундан ҳам кўп нарсани айтиб бердилар. Энди Ватан уруши тўғрисида яхшигина бир китоб ёзишга дадил киришсам бўлади.

Бригада фронтда ҳали узоқ бўлади. Менинг уйга қайтгим келяпти, аммо рухсат бериш-бермасликларини билмайман.

Сизлар қандай яшаясиз, болалар соғми, бирор нарсага муҳтожлигингиз бўлмаяптими? Москвада совуқ, Тошкентнинг ҳавоси қандай?

Салом, болаларни ўпаман.

Ойбек».

Ойбек бригададан ажралиб, Тошкентга, уйига қайтмоқчи эмас эди. Аксинча, у фронтда урушнинг бутун даҳшатларини, жангчиларнинг машаққатли ҳарбий ҳаётларини, Ватанимизнинг ҳар бир қарич ери учун тўкилаётган қонни ўз кўзи билан кўрган бўлса ҳам, унинг назарида, буюк маҳорабадан олган таассуротлари бир роман учун ҳали етарли эмас, шунинг учун ҳам у санъаткор юртдошларидан ажралган ҳолда ҳарбнинг «ҳар бир қаваги»га кириб чиқмоқчи эди. Унинг 1943 йил 5 февралга оид ушбу қайдлари бу фикрни тўла қувватлайди. «Кўпинча мен ўзим командирлар билан олдинги жабҳаларга борар эдим, — деб ёзади у. — Шунга қарамасдан, ўзимни бригадага боғлиқ сезганимдан, ҳарбнинг ўзим истаганча, ҳар бир қавагига кириш имконидан маҳрум эдим. Шу сабабдан Москвага қайтган чоғимизда бригадани тарк этдим. СССР Ёзувчилар союзининг маслаҳати ва унинг воситаси ила тегишли ҳарбий идорадан рухсат олдим ва ҳарб гирдобига ёлғиз жўнамоқчи бўлдим».

Адиб ўзининг бу қарорини Зарифадан яширишни лозим деб билди; уни ортиқ ташвишга солишни истамай, уйига, ёри, фарзандлари бағрига қайтмоқчи эканлигини айтиб, уларни тинчлантирмоқчи бўлди. Аммо бригадасиз ҳарбнинг ҳар бир қавагига кириш осон эмас эди. У минг азоб ва уқубатлар билан эндигина озод этилган, лекин ҳали миналардан халос этилмагани учун ҳарбий ҳолатда бўлган Воронежга етиб келди.

Адибнинг «Фронт бўйлаб» кундалигида бу ҳақда қуйидаги фикрлар бор:

«Хар қадамда қоровул, лекин қўлимдаги рухсат гувоҳномами кўрсатиб ўтаман. Бригада билан юрганамда, бизни қарши олар эдилар, жойлаштирардилар, энди у ерда бир кун, бу ерда бир кун тўхтаб, ёлғиз тентирайман... Гала-гала душман самолётларини кўрдим. Моторларнинг шовқинига бардош қилиш қийин... Бомбаларнинг визиллаши, гумбурлаши, ер уюмларининг минорадай кўтарилиши — жаҳаннамнинг ўзи. Ер ва дарахтлар бир зумда портлашлар ичида кўмилиб кетади. Тутун, чанг, тупроқ кўтарилиб, аста-аста чўкади. Ер юзини ўраб олади, қуёшни яширади. Мен, албатта, сичқон кавакка қочгандай, тўғри келган окопга тиқилиб оламан. Окоп тундек қоронғилашади. Душман юриб ўтган жойлар ҳаммаси хароб. Куйдирилган ва емирилган уйлар...»

Кейинчалик «Куёш қораймас» романида тасвирланган уруш манзараларини, Ойбек ана шу тарзда ўз кўзи билан кўрди.

У «кичкина бир шаҳарчада синган, каллакланган, куйиб қовжираган ёғочлар, дўмбоқ-дўмбоқ қабрлар оралаб», қалбидан қон томган ҳолда юрар экан, тасодифан журналист Рустам Абдурахмоновни учратиб қолади. Воронеж frontiда ўзбек тилида нашр этилган «Ватан шарафи учун» газетасининг муҳаррири Р. Абдурахмонов орадан бир қанча вақт ўтгач, бу ажойиб учрашувни эслаб, бундай деб ёзган эди:

«Мен зарур иш билан фронт сиёсий бошқармасига бораётган эдим. Қарасам, бир жойда беш-ўн киши душмандан қолган дорларни бузишаётган экан. Бу кишиларнинг ёнида телпагининг икки қулоғи осилиб елкасига тушган, эгнида қора мовут пальто, қўлида кичкина қора сумка, баланд бўйли, йўғон гавдали бир киши дорларни бузаётган одамлардан нималарнидир суриштириб турибди. Нима учундир бу одамнинг овози менга таниш туюлди. Шунинг учун ҳам бепарво ўта олмай, секин юриб бориб, бояги кишининг юзига қарадим. Тушимми, ўнгимми — билмайман. Бояги одам Ойбек ака эди!

Кучоқлашиб кўришдик. Қарасам, унинг кўзларида ёш қалқиб турибди. Кўнгли тўлиб кетганидан ҳатто сўзлай олмас, энтикиб-энтикиб, менга дорни кўрсатар эди.

— Қонхўрлар! Инсон қиёфасини йўқотган ваҳшийлар!— деди у ниҳоят. Сўнг Гитлерни, гитлерчиларни лаънатлаб кетди.— Инсоният тарихида ваҳшийлиги

билан ном чиқарган Атилла ҳам, Чингизхон ҳам Гитлернинг йиртқичлиги олдида ип эшолмайди. Бу разил маълуклар мана шу дорга қанчадан-қанча гуноҳсиз кишиларни осиб ўлдирганлар. Қонхўрлар! Жаллодлар! Ваҳшийлар!..»

Адиб шу воқеадан кейин Р. Абдурахмоновнинг илтимоси билан «Ватан шарафи учун» газетасига атаб «Озод бўлган шаҳарда» деган шеърини ёзди. Унда ўша даҳшатли уруш манзараларини эслатувчи бундай мисралар бор:

Дорзор бўлган зўр майдонларда
Уйнар қувонч ва бахт шамоли.
Беланмайди энди қонларда
Она сочи, бобо соқоли...

Қочади ёв — оғзи, бурни қон.
Қутулолмас бизнинг найзадан!
Қадамини қирқамиз ҳар он,
Қонли саҳро — поёнсиз кафан.

«Қонли саҳро» фақат душман учун эмас, бизнинг армиямиз ва халқимиз учун ҳам поёнсиз кафан бўлган эди. Партия ва давлатимизнинг ўша пайтдаги раҳбарлари ва биринчи навбатда Сталиннинг айби билан миллионлаб совет кишилари бу урушда бекордан-бекорга қурбон бўлдилар. Олимларнинг сўнгги маълумотларига кўра, мамлакатимиз бу урушда 22 миллион солдат ва офицерни ҳамда 24 миллион аҳолини, жами 46 миллион кишини йўқотди. Германия эса халқи ва армияси билан биргаликда атиги 6 миллион кишини бой берди. Шулардан 1 ярим миллионигина Шарқий фронтда — Польша ва СССР тупроғида қолди. Ойбек Фарбий фронтда дўстлашган ўзбек жангчилари, жумладан «Қуёш қораймас» романидаги Бектемир образининг прототиби — машҳур снайпер Икромжон Тошматов ҳам ўша кезлардаёқ ҳалок бўлди. Адиб юртдошларининг, душман тегирмонига дуч келган барча совет кишиларининг тутдай тўкилаётганини кўриб, ғоят эзилди ва изтироб чекди.

Воронеж fronti сиёсий бошқармасининг бошлиғи генерал-майор С. С. Шатилов Ойбекни фронтда қолиб, ҳарбий газета редакциясида ишлашга кўндирмоқчи бўлди. Лекин адиб марҳум жангчиларга берган ваъдасини бажариши — улар ҳақидаги романини ёзиши, уларнинг тирик руҳини авлодларга қолдириши лозим эди. Шунинг учун ҳам у бу таклифга унамади. Гувоҳ-

номанинг муддати тугагач, Москвага қайтиб, ўн саккиз кун деганда Тошкентга кириб келди.

У урушда ўзининг милтиқдан ҳам қудратли қуроли — олтин қалами билан жанг қилди. Аммо Ғарбий фронт майдонларида Икромжон Тошматовнинг юрагини тешиб ўтган ўқ унинг ҳам дилини яралади. 1943 йил март ойининг энг сўнги кунларида у ўз юртига ярадор дил билан қайтган эди.

«Кир-ифлос, ҳорғин ҳолда қоқ ярим тунда эшигим олдида тўхтадим. Болаларим ёш эди, бевақт қўрқитмаслик учун деразамни оҳиста чертдим...» — деб ёзди Ойбек.

«Ҳар кун Ойбекни интизорлик билан кутамиз. Бир кеча дераза чертилди, эшикка югурдик. Уйга севинч тўлиб кетди», — деб эслайди Зарифа опа.

Машаққатли сафардан, ҳарбдан Ойбек исмли севинч, Ойбек исмли бахт, Ойбек исмли пайғамбар омон-эсон қайтиб келган эди.

«СЕНДАДИР КЎЗЛАРИМ...»

Ойбек Урта Осиёдан борган, Москва бўсағаларида қаҳрамонона жанг қилаётган ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик сингари азамат йигитлар билан учрашиб, улар ҳаётини, ҳарбнинг жанговар жабҳаларини, XX асрда рўй бераётган урушнинг турли-туман манзараларини ўрганиб, ёзилажак йирик асари учун жанговар материал йиғибгина қолмай, айна пайтда жангчиларнинг руҳини кўтаришга, жангчиларга олисдаги юртдошларининг умид билан тўла нигоҳлари уларга қадалганини, урушнинг, мамлакатнинг, келажакнинг тақдири улар қўлида эканлигини тушунтиришга интилдди. Уларга бағишлаб ўнлаб шеърлар ёзди. Уларнинг илтимоси билан ижод қилган ишқ-муҳаббатни тараннум этувчи шеърларига санъаткор дўстлари куй басталадилар. Бу қўшиқлар ёрларини кўришни орзу қилган ёш куёвларга, ҳали қизлар лабидаги асални тотиб, кўрмаган, аммо унга чанқоқ ўсмирларга олам-олам завқ бағишлади.

Уруш майдонларида битилган ана шундай қўшиқлар орасида «Кўнгил» радибли куйидагидек мисралардан иборат тарона ҳам бўлган:

Навқирон ёр, сенга доим талпинадир бу кўнгил,
Кошки бир кучсам сени, деб армон қиладир бу кўнгил.

Мавжланур сийнамда ҳар шом ишқ билан кучли соғинч,
Хатларингни кўзга сўртиб, сўнг тинадир бу кўнги...

Ер ишқи билан йўғрилган бундай қўшиқлар замирида шоирнинг ўз маҳбубасига туйган соғинчи ҳам бор эди. Зарифа унинг фақат ёри, фарзандларининг онасигина эмас, балки энг яқин дўсти, биринчи китобхони ва биричи мунаққиди ҳам эди. Сир эмас, машъум 30-йилларда ёзувчилар орасида хуфялар кўп бўлган. Улар чала-чулпа эшитган гапларига яна нималарнидир қўшиб, сиёсий идораларга етказиб турганлар. Бундай воқеалар ошкор бўлганидан кейин Ойбек ўзини қаламкаш дўстларидан четга ола бошлади. Айниқса, 1937 йил воқеаларидан сўнг Зарифа унинг бирдан-бир дўсти бўлиб қолди. Адиб ҳаётнинг аччиқ аламларини ҳам, қувончларини ҳам у билан бирга тотди.

1942 йилнинг июли бўлса керак, Ойбекнинг бошига катта мусибат тушди. Унинг отаси, бутун умрини тирикчилик деб от устида ўтказган, чўлни ҳам, тоғни ҳам кезган, кексалик кезларида ҳам меҳнатдан безмаган Тошмағ ака оламдан ўтди. Адибни ота-боболари билан боғлаб турган ягона ҳалқа йўқолди. Бу машъум хабарни эшитган Ойбек ўзини йўқотиб, нима қилишини билмай, кўзларидан шашқатор ёшларини оқизиб, Мирободга, Қишлоқ хўжалик институтига борди — Зарифа ишда эди. Улар биргалашиб, худди икки дўст, оғани сингари, отани сўнгги манзилга кузатиш учун йўл олдилар.

Зарифа опа ўша кунни хотирлаб, бундай дейди:

«Институтда кафедрада ўтирган эдим. Бир маҳал Ойбек келиб қолди. Кўзлари қизарган, йиғлаган, ўпкасини базўр босиб олгандан сўнг дадасининг вафот этганини айтди. Биргалашиб, ошиғич равишда уйга бордик. Оғани иккови, мен уларга қўшилиб, сўзсиз узоқ йиғладик. Бундай қайғуда учувимиз ҳам бир-биримизнинг юрагимиздаги дардни яхши англайми.

Бир қадар кўз ёш билан ҳам сирқигандан кейин Ойбек акаси билан Говкуш маҳалласидаги ота уйига кетишди. Мен тўрт нафар болани отлантириб, улар ортидан бордим.

Дадам кафанланган ҳолда тобутда ётар эди. Мусулмонларнинг урф-одати бўйича кафани очиш мумкин бўлмаса-да, Ойбек дадасининг юзини очди. Болалар ҳам боболари билан сўнгги дафъа видолашдилар. Юракларимиз эзилиб, кўз ёшларимизни тўқдик».

Орадан бир неча кун ўтгач, мусулмон одати бўйича марҳумнинг руҳини йўқлаш айёмининг бирида Ойбек шайх Зайниддин бува қабристонига бориб, ота қабри-ни зиёрат қилди. Отанинг машаққатдан, заҳматдан, фақирликдан иборат ҳаёт йўли унинг кўз олдидан ўтди. Бутун умри бўйи тиним билмаган инсоннинг кичик бир қабрда унсиз, абадий уйқуда ётгани унга ақл бовар қилмайдиган ҳодиса бўлиб туюлди. У ота олди-даги қарзини узмагани, унга ўз вақтида меҳр-муҳаббат кўрсата олмаганидан ўксиниб, юм-юм йиғлади...

Отанинг қабрими мана шу дўмбоқ!
Қалбимни ағдарди совуқ бир бўрон.
Улуғ ҳақиқатмиш бир йиғим тупроқ!
Ваҳмидан қочибди узоққа осмон...

Югурук отларда бир қарич ёшдан
Тоғлар, чўллар ошган бир одам бугун —
Шу нуқтада қотган, фарқи йўқ тошдан!
Ҳаракат ва замон... — бундами тугун!

Бир қора ханда бор — ўшқирар доим,
Кўёшга ҳам отган кўлкасини у.
Дуд бўлиб бурқиди кўзлардан оҳим,
Фикрлар забун, лол... Тўнгни ҳис-туйғу.

Инсон ўлим қаршисида умрнинг фойишлигини тасав-вур этади. Ана шу қисқа умр мобайнида эзгу ишлар қилиш лозимлигини теран ҳис қилади. Бошқа пайтлар-да эса бу ҳис уни кўпинча тарк этган бўлади.

Ойбек, назаримда, бу ҳисга ҳеч қачон ғубор қўн-дирмаган. Шунинг учун ҳам у фақат эзгулик уруғла-рини сочган, ёвузликдан эса қочган.

...Уруш йилларида ҳам Ойбекни тез-тез сиёсий идо-раларга чақириб туришди. Кунларнинг бирида, ярим кечада кўча эшиги олдига машина келиб тўхтади. Ички ишлар нозирлигидан келган одамлар Ойбекка тез отла-нишни буюрдилар. Ойбек ҳам, Зарифа ҳам довдираб, саросимада қолдилар. Отасини шундай кишилар қўли-га топшириб, ундан бир умрга жудо бўлган Зарифа айниқса таҳликага тушди. Ойбек остонада хайрлашар экан, ўзини ҳам, рафиқасини ҳам юпатишга уринди:

— Қўрқма, балки бирор масала бўйича сўроқ қи-лиш учун чақирибди.

Уша кундан бир неча фурсат аввал ҳам Ойбекни ярим тунда сўроқ учун олиб боришган эди. Ушанда адабнинг собиқ домлаларидан бири олис лагерларнинг бирида ётар экан, Тошкентга олиб келишлари учун бир тўхматни ўйлаб топган эди. Унинг уйдирмасига кўра, Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромов бошчилигидаги

аксилнқилобий ташкилот фош этилиб, унинг аъзолари қамоққа олинган-ку, аммо уларнинг «дублёрлари»— нухадощлари ҳали ҳам озодликда эмиш. Гўё биринчи ташкилот фош этилган тақдирда унинг ишини давом эттириш учун тузилган бу иккинчи, дублёр ташкилотнинг раҳбари эса Ойбек эмиш.

Бу тухматни тасдиқловчи кишилар топилмади. Сибирь лагерларидан олиб келтирилган маҳбуслар, жумладан, Сафо Зуфарий исмли тилшунос ҳам бу даъвонинг тухматдан иборат эканлигини қўрқмай айтишди.

— Қўрқма, балки бирор масала бўйича сўроқ қилиш учун чақиришгандир,— деганида Ойбекнинг хаёлига яна ўша тухмат келган эди.

Зарифа тонга қадар мижжа қоқмай, эшикка термилиб чиқди. Ниҳоят, тонг оқариб, кўча-куйларда одамларнинг шарпаси пайдо бўлганида, яна ўша машинанинг келиб тўхтаган овози эшитилди. Зарифа югуриб бориб, титраган қўллари билан эшик зулфини бўшатди.

— Қўрқма, ҳеч гап бўлгани йўқ. Нега мунча титрайсан? Тинчлан энди, — деди Ойбек рафиқасини бағрига босиб.

НКВД ходими хайрлашиб кетганидан сўнггина Зарифанинг кўнгли жойига тушди. Ойбекнинг юзидан қон қочган, ҳориган, гап-сўзга ҳам ҳуши йўқ эди. У уйга кирибоқ диванга ўзини ташлади. Зарифа бутун вужуди савол бўлиб, унинг қаршисида тиз чўкди. Узоқ давом этган сукутдан сўнг адиб сўз бошлади:

— Мени тўғри Халқ комиссарининг уйига олиб бордилар. У мени қабул қилгунча қабулхонасида икки-уч соат ўтирдим. Ниҳоят, банорас тўнга ўралиб, Кабулов чиқди. Бундай шоҳона тўн Худоёрхонда ҳам бўлмаган. У менга ўзини Ўзбекистоннинг бирдан-бир подшоси қилиб кўрсатмоқчи бўлди...

Ўша йилларда расм бўлган сиёсатга кўра, Бериянинг мактабидан чиққан грузин НКВДчилари барча иттифоқдош жумҳуриятларда Ички ишлар нозирлигига бошлиқ этиб тайинланар эди. Улар маҳаллий ҳукумат раҳбарларини назар-писанд қилмай, ҳар бир жумҳуриятнинг жилловини ўз қўлларига олиб, хоҳлаган одамларининг умрини қамоқда чиритар ёки уларни отиб ташлар эдилар. Бериянинг Ўзбекистондаги арзандаси Кабулов исмли (асли Кабулидзе) бир грузин эди. У гарчанд мириқиб ухлаб чиққан бўлса ҳам кўзлари жаллоднинг кўзларидек қон ва қаҳрга тўла эди. Даст-

лаб Ойбек билан мулойимроқ гаплашишга ҳаракат қилса ҳам унинг юрагидаги заҳар ўқтин-ўқтин отилиб чиқа бошлади. Ойбек унинг мақсадини тушунмаётганини айтганида, «халқ нозири»нинг ғазаби қайнаб кетди. Ниҳоят, у тап тортмай адибни сўкиб, сенсираб, ҳақорат қилишга ўтди. Унинг сўзларига кўра, ўзбек ёзувчилари ўртасида фашизмнинг ғалаба қилишини истаган, Совет ҳукуматининг сиёсатига қарши бўлган, миллатчи душманлар кўп бўлиб, Ойбек сингари таниқли ижодкорлар улар тўғрисида НКВДга маълумотлар бериб туриши лозим эди. Адиб бундай душманлар нафақат ёзувчилар, балки умуман ўзбек халқи орасида йўқлигини айтмоқчи бўлганида, у жаҳл ва қаҳр билан фронтда ўзбекларнинг ҳам душманга асир тушаётганини, улар орасида зиёлиларнинг ҳам борлигини пеш қилди. Сўнг суҳбат шу даражага бордики, у Ойбекнинг ўзини ана шу душманлардан бири деб атаб, уни янчиб ташлайман, деб дағдаға қилди ва ҳайдаб чиқарди.

Ойбек уйига қайтар экан, унга ҳамроҳ бўлган рус чекисти Кабуловнинг ҳаддан зиёд қўпол эканлигини айтиб, адибдан узр сўради. Шунда Ойбек:

— Комиссарингизга айтинг, агар у Ички ишлар нозири бўлса, мен шеърият нозириман, адабиёт нозириман. У бугун нозир бўлса, эртага унинг ўрнини бошқа бир одам эгаллаши мумкин ва у унутилади. Мен эсам бутун тарих давомида ўзбек адабиётининг нозирларидан бири бўлиб қоламан,— деди.

Зарифа Ойбекнинг бу ҳикоясини тинглаб, бир келгиндининг ўзбек халқининг бошига чиқиб олганидан нафратланган бўлса, эрининг сўнгги сўзларидан унга бўлган ҳурмати янада ошган эди.

* * *

Сўз адиб бошига тушган ташвишлар устида борар экан, бир масалани четлаб ўтиб бўлмайди.

Одатда боғбон ўз фарзандларини боғбон қилиб ўстиради. Заргарнинг фарзанди заргарликни ўрганади. Дурадгорнинг фарзанди ҳам отанинг изидан боради. Шу тарзда касб эгалари ўртасида ворислик давом этади. Ана шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, Ойбекнинг фарзандларидан жилла бўлмаса бири адабий жабҳани танлаши мумкин эди.

Бир куни ўзимни қизиқтирган ана шу савол билан Зарифа опага мурожаат этганимда, бундай жавобни олдим:

— Ойбек ҳар томонлама истеъдодли инсон эди. Назаримда, ижод Ойбек истеъдодининг фақат бир қирраси бўлса ажаб эмас. У ўзининг асарлари билан халқнинг катта ҳурматини қозонди, машҳур бўлди. Аммо шу билан бирга у ўзи танлаган бу соҳада озмунча азоблар чекмадими?! Нафақат нодон раҳбарлар, балки қаламкаш дўстлари ҳам унга бутун умри бўйи озор бериб келдилар. Ойбек ҳатто улар туфайли тилдан қолди, қўли, оёғи шол бўлди. У фарзандларининг ўзи сингари «адабий» саклар томонидан ғажилишини истамади. Шунинг учун ҳам шарқшунос қизимиздан ташқари бирорта фарзандимиз сўз санъатига яқин бўлган соҳани танлагани йўқ. Бекжон билан Суюн эса менинг изимдан бориб, кимёгар бўлишди.

Бу жавоб қанчалик рост бўлмасин, уни эшитиш ва бу ҳақда мулоҳаза юритиш оғирдир.

Ойбек ва Зарифа ^{* * *} ҳарорат бағишлаган манбалардан бири Алишер Навоий сиймоси бўлган. Адиб болалигиданоқ асарларини севиб ўқиган Навоий Саидносар Миржалол ўғли учун ҳам дунёдаги энг табаррук зотлардан бири эди. У бутун умри мобайнида мўътабар қўлёзма ва тошбосма китобларни йиғиб борар экан, ҳазрат Навоий даврига, унинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли асарларни айниқса меҳр билан тўплаб, уларда берилган маълумотларни симирди. Кейинчалик бу бой кутубхона Ойбек ихтиёрига ўтгач, у Навоий аталмиш мўъжизани янада мукаммал ўрганди. Баъзан оқшомлари Саидносир Миржалол ўғли мутолаа билан машғул бўлар экан, Навоийга оид мароқли воқеалардан олган шавқини Ойбек билан ҳам баҳам кўрар ва бу руҳий озиқдан Зарифа ҳам бебаҳра қолмас эди. Кейинчалик қора гирдоб қайнотани ўз қаърига тортиб кетгандан сўнг Ойбек унинг муборак қўллари теккан китобларни варақлаб, Навоийнинг бепоён уммонига ғарқ бўлди. У улуғ шоир ҳаётига оид ажойиб ҳодисаларни, унинг ўз тасавурида шаклланиб бораётган сиймосига тааллуқли чизмаларни Зарифага тавсиф этар экан, рафиқасининг қалбида ҳам Навоийга бўлган муҳаббат олови зўрайди.

Зарифа адибни улуғ шоирга бағишланган йирик бир асар ёзишга ундай бошлади. Ойбек унинг даъвати билан 1937 йилнинг майида, Москвада, ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги кезларида «Навоий» дostonини ёзди. У шу йилларда Навоий мавзуйига олим сифатида

ҳам ёндошиб, қатор илмий мақолаларни яратди. Навоий сиймоси унинг бутун хаёлини банд эта бошлади.

1938—1939 йилларда бўлса керак, у ҳатто Навоий тўғрисида қисса ёзишга ҳам киришди. Асарнинг бир боби тайёр бўлгач, адиб унинг бадий даражасидан қониқмади шекилли ташлаб қўйди. Ниҳоят, 1940 йилнинг 6 январидан у қиссани қайтадан ёза бошлади.

Бу пайтда асарнинг иш плани — тарҳи йўқ эди.

«У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам, ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улур қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим. Унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунишга уринардим. Роман персонажлари ҳақида, уларнинг характерлари, бир-биридан фарқи, бир-бирига муносабатини тавшан, яққол бериш устида хаёл юритиб образларни гарашлардим. Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақланган бу материални ёза бошладим», — деган эди Ойбек.

Адибнинг 1941 йил 1 январда «Правда Востока» газетасида босилган «Навоий ҳақида қисса» номли лавҳасидан маълум бўлишича, у мазкур асар устидаги ишни ўша йилиёқ тугатмоқчи эди. Аммо уруш унинг хайрли режаларини пайҳон қилиб юборди. Шунга қарамай, у ҳарбий даврнинг долзарб ишларидан бўш пайтларида асар устидаги ишини давом эттирди. 1941—1942 йилнинг қиш ойларида «совуқ хонада, жинчироқнинг титроқ шуъласида» босим ўтириб, романи тугатди. Дастлаб қисса шаклида ёзила бошланган асар йирик роман бўлиб яқунланди.

«Навоий» романининг қўлёмаси билан танишган кишилар ўзбек совет адабиётида ўлмас бир асарнинг пайдо бўлганига ишонч ҳосил қилдилар. Роман ҳали тўла нашр этилмай туриб, машҳур бўлиб кетди. Ойбек фақат нозик туйғули шоир эмас, балки илҳом ва билим уфқи ниҳоятда кенг адиб сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Ойбекнинг билимдон тарихчи, иқтисодчи, адабиётшунос олим ҳам бўлганлиги унинг қадр-қимматини беҳад оширди.

Шу йилларда Ўзбекистонга фақат шоир ва ёзувчиларгина эмас, йирик илмий марказлар ва атоқли олимлар ҳам кўчиб келган, Тошкент мамлакатнинг нуфузли илм-маърифат ўчоғига айланган эди. Совет ҳукумати Ўзбекистонда илм-фаннинг яна ҳам тез суръат-

лар билан камол топиши учун жумҳурият Фанлар академиясини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1943 йилнинг 3 ноябрида қабул қилинган қарори билан Ойбек ва Фафур Гулом Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ҳамид Олимжон, М. Насриддинов (Боқий домла) ва Олим Шарафиддинов мухбир аъзо, Садриддин Айний эса фахрий аъзо қилиб тасдиқландилар. 4 ноябрда Свердлов номидаги театр биносига Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилишига бағишланган тантанали йиғилиш бўлиб ўтди. Бу йиғилишда Фанлар академиясининг Т. Қори-Ниёзий (президент), Т. Саримсоқов, В. Поплавский (вице-президентлар), М. Т. Ойбек (гуманитар фанлар бўлимининг бошлиғи) ва В. Романовский (физика-математика ва табиий фанлар бўлимининг бошлиғи)дан иборат олий ҳайъати тасдиқланди. Академия, аслида, учта Тошмуҳаммадга — бу учта «кит»га асосланган эди.

Тантанали мажлис тугагач, Усмон Юсупов бошлиқ партия ва ҳукумат раҳбарлари бошқа академиклар қатори Ойбекни ҳам қизгин муборакбод қилдилар. Улар орасида Кабулов ҳам бор эди. У гўё Ойбек билан ораларида ҳеч нарса бўлмаганидек академик-ёзувчини самимий табриклади. Залдан чиқиб кетаётган Зарифа буни кўрмади. Эр-хотин қўлтиқлашиб, янги қувонч оғушида уйга қайтдилар. Ойбек буюк пайғамбарнинг руҳи унга мадад бераётганини сезиб, Навоий девонини қўлига олди-да, ўлиб, варақлай бошлади. Бир оз ўтгач, ниманидир эслаб, қаҳ-қаҳа отди. Зарифа ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Кабулидзе эсингда борми? У бугун шодлигимга шерик бўлгандек ғоят қуюқ табриклар, «илтифот кўрсатди». Бир вақт мени итдан бадтар қилиб ҳақорат қилган ва ҳайдаб чиқарган эди!

— Башараси курсин. Доим оч қолган бўридек кўзларини ола-кула қилиб юради, — луқма ташлади Зарифа. Ойбек девонни варақлар экан, ўқиди:

Тут гадолиғни, Навоий, муғтанам!¹
Шоҳлар оллинда бош индурма кўр.

* * *

Қирқ олти миллион совет кишисининг ёстиғини қуритган уруш ниҳоят тугади. Ғалаба баҳори келди.

¹ Ғанимат билмоқ.

Халқ эркин нафас олиб, уруш чандиқларини ямашга тутинди. Галаба ҳақиқатан ҳам катта машаққатлар ва азоблар билан қўлга киритилган эди. Шунинг учун ҳам уруш тугагандан сўнг бир ярим ой ўтгач, Москвада Галаба парадини ўтказишга қарор қилинди. Парадда иштирок этиш учун нафақат машҳур саркардалар ва уруш қаҳрамонлари, балки галабага муносиб ҳиссаларини қўшган ишчилар, ёзувчилар, олимлар ҳам таклиф этилдилар. Улар орасида Ойбек ҳам бор эди.

24 июнь кунни ёмғир шигалаб ёғиб турганига қарамай, Қизил Майдон ва унга туташ кўчалар одамлар билан гавжум бўлди. Кечаги жангчилар ва қўмондонларнинг чеҳраларида галаба нашъаси порлади.

Ойбек Зарифа билан «Москва» меҳмонхонасига жойлашган эди: Ёмғир тинмай қуяётгани ва, муҳими, таклифномаси йўқлиги учун Зарифа меҳмонхонада қолди. Ойбек Ўзбекистондан келган академиклар билан Қизил Майдонга бориб, мақбара ёнида турган одамлар орасидан жой олди. Тантанавор одимлар билан уруш қаҳрамонлари ўта бошладилар. Ойбек уларга назар ташлаб, Фарбий фронтда учратган биродарларини ахтарди. Унинг хаёлига Смоленск атрофларида жойлашган ҳарбий қисмларда бўлиб ўтган учрашувлар, куйиб, култепага айланган қишлоқлар, жангдан чиққан ҳорғин йигитлар, улар олиб келган ва тизиб қўйилган ўликлар келди. Унинг хаёлидан Москва — Воронеж йўлидаги саргардонлик пайтлари, кўрган азоблари, тўйган изтироблари ўтди.

Уша мушкул дамлар унинг бир шеърида ўзининг баркамол ифодасини топган:

Йиғи келмайди сира,
Ғазабдан қақраган кўз.
Бу йўлларнинг яхидек
Лабимда қотибди сўз...

Қошлар, киприқлар қирон —
Юраман ҳушсиз, ҳайрон.
Қорним оч, эсга келмас
Халтамдаги ғиштдек нон...

Куйган уйларда увлар
Қиш куюни бетиним.
Танҳо кезаман. Йиғлар —
Юрагимда Ватаним...

Бугун унинг юрагида азиз Ватани ҳам галаба нашидасини сурмоқда эди.

Уша куннинг эртасига СССР Фанлар Академияси Галаба парадига таклиф этилган олимлар учун Мос-

ква-Волга канали бўйлаб саёҳат уюштирди. Пароходда тўпланган олимлар орасида урушнинг дастлабки йилларини Тошкентда ўтказган машҳур адабиётшунослар, тарихчилар, шарқшунослар ва кимёгарлар ҳам бор эди. Ойбек ва Зарифа улар даврасида нафис суҳбатлар ўтказиб, уруш тўғрисида тўхтаб қолган Навоий юбилейини нишонлаш, янги илмий ишларни амалга ошириш режаларини туздилар. Орадан икки-уч кун ўтгач, Ойбек ва Зарифа СССР Езувчилар уюшмасининг ёрдами билан Сталинградга бориб, кечаги урушнинг ҳали тирик изларини кўрдилар. Адиб тугалланмай қолган романи учун янги материаллар тўплади. Сўнг яна Москвага қайтиб, турли ижодий юмушлар билан банд бўлар экан, кутилмаганда Тошкентдан телеграмма олади. Телеграммада хабар қилинишича, Ойбек Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг қарори билан жумҳурият Езувчилар уюшмасига раис этиб тайинланган эди.

Ойбек бу лавозимнинг ўзининг дарвешона табиати билан уйғун эмаслигини сезарди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон вафотидан кейин унга неча марта мурожаат этмасинлар, уюшма раиси бўлишга рози бўлмаган эди. Ойбекдан бошқа муносиб номзод бўлмагани учун Марказий Қўмита унинг фикри билан ҳисоблашмай, Ойбекни бу масъулиятли лавозимга тайинлаган эди.

Адиб Москвадаги юмушларини бошқа сафарга қолдириб, Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. У энди ҳам Фанлар академияси, ҳам Езувчилар уюшмасида фан ва маданиятнинг икки муҳим тармоғига раҳбарлик қила бошлади. У ҳали Езувчилар уюшмасидаги меҳробдан чаёнлар чиқиб, уни чақишларини билмас эди. Унинг учун бу меҳроб муқаддас бўлган.

Лекин у ҳамкасб ўртоқларига қанчалик меҳр туймасин, унинг учун дунёдаги энг азиз инсон Зарифа эди.

Ойбекнинг Зарифага бағишланган бир шеъри 1942 йилнинг 12 июлида ёзилган. Адибнинг бу пайтда қаерда, қандай сафарда бўлгани, афсуски, номаълум. Эҳтимол, бу шеър ҳам фронтда, снарядлар шовқини остида ёзилгандир. Эҳтимол, бу шеърнинг санаси кейин қўйилган ва хато битилгандир. Аммо гап бунда эмас. Гап бу шеърдаги Зарифага бўлган улкан муҳаббатнинг тасвирида.

Сендадир кўзларим, сендадир кўнгил,
Узоқларга ҳасрат билан боқамен.

На қуёш, на баҳор, на гулшанда гул
Юракни юпатмас — мен соғинамен.

Сени соғинамен, ружда йўқ қарор,
Ошиб кел тоғ, доvon! Бу қадар ҳижрон!
Дардим бор, гулим бор, кўшиқларим бор...
Сен йўқсен! Наҳотки, бу мангу армон?!

Ана шундай ўтли мисраларда куйланган Зарифа ўша кезларда бирдан оғир хасталикка учради ва бир ой кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олди. Докторлар туришга рухсат бермадилар. Зарифанинг мадори кетиб, юзларида ҳаёт нури сўна бошлади.

Кунларнинг бирида ишдан қайтган Ойбек, унинг каравоти ёнидаги креслога ўтириб, узоқ ўйга толди. Сўнг унинг қўлини икки кафти орасига олиб, аста сўзлади:

— Биласанми, Зарифа, Бобурнинг сеvimли ўгли Хумоюн қаттиқ хаста бўлганида, отаси — улур шоир дуо ўқиб, унинг атрофидан уч марта айланган ва тангрига: «Эй қудратли парвардигор, бу дунёдаги ҳар бир тирик мавжудотни яратадиган ҳам, оладиган ҳам ёлғиз ўзингсан! Хумоюн Мирзо менинг бу дунёдаги бирдан-бир умидим. Мендан кейин у қолиб, менинг ишларимни давом эттириши керак. Сен унинг хасталигини менга бергину, унга саломатлик ато қил!» деб мурожаат этган экан.

Ойбек шу сўзларни айтиб, Зарифанинг атрофидан айлана бошлади. Зарифа гўё ҳозир у соғайиб, сеvimли эри эса ғойиб бўладигандек қўрқиб кетди.

— Йўқ, йўқ, бу тилакдан воз кечинг. Докторлар парвона бўлиб туришибди. Ҳадемай, шифо топиб кетаман, — деди у.

Ойбек хаста хотинининг атрофидан уч марта айланиб бўлгач, оллоҳга муножот қилди.

Шу воқеадан кўп ўтмай, Зарифа ҳеч нарса кўрмагандек соғайиб кетди. Лекин ўша кунни ҳам, бошқа кунларда ҳам Ойбекнинг кўнглида шу сатрлар такрорланар эди:

Сендадир кўзларим, сендадир кўнгилим...

МЕҲРОБДАН ЧАЕНЛАР

1945 йил июлидан бошлаб Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси, СССР Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари, «Шарқ юлдузи» журналининг муҳаррири сифатида ҳам хизмат қила бошлади. 1946

йил 10 февралда у СССР Олий Советига депутат қилиб сайланди. Шу йилнинг 27 июнида эса «Навой» романи учун унга 1-даражали СССР Давлат мукофоти берилди.

Ойбек қандай юксак лавозимларда ишlamасин, қандай юксак унвонларга сазовор бўлмасин, болалардек беғубор қалб соҳиби, дарвешона содда ва парижонтабиат инсон эди.

Шоир Шухрат Ойбек ҳаётидаги энг қувончли кунларнинг бирида уни табриклагани борганини эслаб, ёзади:

«Эсимда бор. «Навой» романига СССР Давлат мукофоти берилди. Бунини мен эрталаб радиодан эшитдим. Бу вақтда «Ёш ленинчи» газетасида ишлар эдим. Идорага келсам, шоир Енғин Мирзо ўтирибди. «Ойбек домлани табриклар келмаймизми?» — деб қолди. Уйига йўл олдик. Ойбекнинг уйи ремонтда экан. Домла очиқ чехра билан кутиб олиб, бир томонига талай китоблар тахланган хонага таклиф этди. Уларнинг орасида замонавий китоблар билан бир қаторда эски, инқилобгача турли шаҳарларда чиққан араб алифбосидаги китоблар ҳам бор эди. Биз домлани табриклдик. У ҳайрон бўлиб, қорачиги йирик кўзларини чарақлатиб, тикилиб қолди. Бирдан сўради:

— Қайси Ойбек? Қайси Ойбекни мукофотлашди? — деб қолди.

Биз ҳайрон қолдик. Ҳатто таажжубландик. Ойбек аканинг ҳали бу янгиликдан хабари йўқ эканми ёки хаёли парижонроқ бўлиб турган эканми, билолмадик. Кейин идрок этгач, кўзлари ёниб, қувониб кетди.

— Яхши бўпти! Яхши бўпти! — деб тўрди-да, хонанинг ярмини эгаллаб ётган китобларни кўрсатиб, таъкидлади. — Мана шуларни ўқиб ёзганман, жуда материал кўп!»

Ойбекнинг парижонхотирлиги тўғрисида мароқли ҳодисалар, ақл бовар қилмайдиган афсоналар юради.

Урушдан кейинги даврда Москвада биринчи марта ёш ёзувчилар семинари бўлиб, Туроб Тўла мансуб бўлган адабий авлоднинг аксар вакиллари унда иштирок этганлар. Бу ёзувчилар семинари тугаб, Москвадан қайтганларидан сўнг уюшма раисига учраб, унга ҳисобот бермоқчи, Москвадан, семинардан олган таассуротлари билан ўртоқлашмоқчи бўлган эканлар. Идора котиби бир гуруҳ ёшларнинг ташриф буюргани ҳақида Ойбекка хабар бергач, адиб уларнинг бир оз кутиш-

ларини сўраган. Аммо хаёл оғушида шу заҳотиёқ уларнинг келганини унутган. Шу тарзда котиб бир неча марта адибни воқеадан воқиф этганига қарамай, у ўз хаёлидаги фикрни, ижодий ғояни пишитиш чоғида ёш ёзувчиларнинг унга интизор бўлиб турганларини унутарган.

«Ойбек ҳамisha бирор асарни калласида ўйлаб, пишитиб юрарди. У юрган пайтида ҳам, мажлисда ўтирганида ҳам хаёли узоқда, яратажак қаҳрамонлари билан бирга бўларди. Шу туйғули у ниҳоятда паришон инсон эди», — деб эслаган эди Туроб Тўла.

Зарифа опа ҳам бундай паришонхотирликнинг кўп гувоҳи бўлган. У хотираларида гаройиб бир воқеани ҳикоя қилади:

«Биз ТошМИДаги уйда яшаймиз. Бир куни Гоголь кўчасида трамвайга тушсам, Ойбек ўтирибди. Уни кўрар эканман, суюниб кетдим. Дарров ёнига суқулдим. У мени кўрмади. Пайқамадими, ўз хаёли билан бандми, ҳар қалай, унинг ёнига ким келиб ўтиргани билан иши бўлмади. Мен ҳам индамай унинг ёнига ўтириб кета бердим.

Ойбек аллақандай бир куйни хиргойи қилиб ўтирарди. Баъзан қўллари билан енгил ҳаракат қилиб ҳам қўярди. Трамвайда одам оз, кўпчилиги руслар. Унинг қаршисида кексароқ бир рус аёли бозордан келаётган шекилли, икки сават мевани олдига қўйиб олган. Чамаси, Ойбекнинг хиргойи қилиб келаётгани унинг асабини таталаб ташлаган. Мен воқеанинг давомини жим кузатиб ўтирдим. Бир вақт аёл ўрнидан сапчиб туриб, «Даже в трамвае покоя нет. Едешь под похоронным маршем», деди-да, икки сават юкини газаб билан кўтариб олди ва трамвайнинг нариги бошига ўтиб кетди. Одамлар на у хотиннинг ҳаракатига, на Ойбекнинг ҳолатига бирор муносабат билдирмадилар. Ойбек эса ҳеч нарсани сезмай, ашула айтиб ўтира берди. Кўзларидан англар эдимки, у бошқа дунёда.

Ниҳоят, ТошМИга, сўнгги бекатга етдик. Ҳамма трамвайдан туша бошлади. Ойбек эса ҳамон' ашула айтиб ўтирибди.

— Туринг энди, етдик, — елкасига секин қўлимни қўйдим.

— А? Қачон чиқдинг? — таажжубланиб сўради Ойбек...»

Ойбек ҳаётининг бундай саҳифалари билан танишар эканмиз, унинг нечоғлик содда, оддий, софдил,

самимий, танги, бағри кенг, олижаноб инсон бўлган-лигидан ҳайратга тушамиз.

Шухрат юқорида тилга олинган воқеани ҳикоя қил-гач, бундай деб ёзган: «Ойбек домланинг табиати жуда галати эди. Кибрланиш, мақтаниш нима — билмасди. Яхши иш қилишни ҳар бир соғлом одамнинг бурчи деб биларди, дилидаги бор гапни айтиб қўя қоларди. Бу бор гапнинг кибрланишга ўхшаб кетиши билан иши йўқ. Чунки табиатан жуда хоксор, ҳалол, фикрчан, кўнгли очиқ одам эди. Шунинг учун юқоридаги ҳолат Ойбек домлани билмаган одамга галатироқ туюлиши мумкин. Лекин биз ажабланмадик, унинг характери-ни жуда яхши билардик...»

Адибнинг ажойиб инсон сифатидаги бу портретига шоир Мамарасул Бобоев ҳам қуйидаги чизгини қўша-ди: «Ойбекнинг баркамол сиймосида самимий содда-лик, оқ кўнгиллик, ёш болалардай ишонувчанлик зе-болари ҳам йўқ эмас эди».

Улуғ инсон ўзини халқдан бир поғона юқорида ҳис этувчи кимса эмас, балки унинг «олий» қатламига ҳам, хоксор ва оддий меҳнат аҳлига ҳам яқин бир сиймо-дир. Шу маънода Ойбек, чиндан ҳам, улуғ инсон бўл-ган.

... Урушдан кейинги йилларда тирикчилик ташвиш-лари туфайли ўз истеъдодига йўл тополмаган кишилар оз эмас эди. Шулардан бири Қудрат исмли йигитча бў-либ, унинг туғма шеърӣй истеъдодга эга эканлиги ҳа-қидаги овоза Ойбекнинг ҳам қулоғига етиб борди. Қудратнинг Олой бозорида паттачилик орқасида кун кўриб юрганни эшитган адиб уни дарров топиб кел-тиришни буюрди.

Езувчилар уюшмасининг 1 Май кўчасидаги биноси бозорга яқин бўлган. Қудрат ҳақида уюшма раисига хабар берган кишилар уни бир пасда топиб келдилар. Қудрат хонага кириб келиши билан Ойбек унинг аҳво-лини, ота-онасини суриштирмаёқ ночор бир аҳволда эканини сизди. Ундаги оталик туйғуси жўш уриб, бу «саёқ» шоирнинг бошини силаш истагида бўлди. Унинг хоҳиши билан Қудрат бир қанча шеърларини ёд ўқи-ди. Болаларга бағишланган, жуда содда ва ўйноқи оҳангларда ёзилган бу шеърлар Ойбекда катта таассу-рот қолдирди. У дарҳол уюшма бухгалтерини чақириб, ернинг тагидан бўлса ҳам моддий ёрдам учун катта-гина маблағ топишни буюрди. Сўнг Қудратни шофёрига қўшиб Марказий универмагга юборди. Бир-икки соат

ичида Қудрат бошдан-оёқ янги либосга ўралиб, бутунлай бошқа бир одам бўлди-қўйди.

Кўп ўтмай, унинг шеърлари матбуотга эълон қилиниб, уюшмага аъзо қилиб олинди ва биринчи шеърлар китоби ҳам ёруғ дунё изини кўрди. Бу, 40-йиллар ўзбек болалар адабиётига чақноқ юлдуз бўлиб кирган ва, афсуски, оз умр кўрган Қудрат Ҳикмат эди.

Ойбекнинг бу йиллардаги асосий диққат-эътибори ўзбек адабиётининг бошқа бир қудратли ва ҳикматли сиймосига — улуғ Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказишга қаратилди. Уруш туфайли кечиктирилган бу юбилей тадбирлари Ҳамид Олимжон бошчилигида белгиланган ва ўтказила бошланган эди. Унинг вафоти билан ва уруш туфайли ора йўлда қолган бу хайрли ишга раҳбарлик қилиш тақдир тақозоси билан атоқли навоийшунос олим Ойбекнинг зиммасига тушди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг шу даврга оид йиғилишлари стенограммалари билан танишиш аксар ёзувчиларимиз бу муқаддас ишдан четда турганликларини кўрсатади. Жумҳурият ва иттифоқ матбуотига Навоий ҳақида мақолалар ёзиб берувчи мардлар оз бўлган. Қазо-казо ёзувчиларимиз турли баҳоналар билан юбилей тадбирларида иштирок этишни хоҳламаганлар. Ойбек рус ва ўзбек тилларида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган ўнлаб мақолалар ёзибгина қолмай, академия ва уюшма орқали амалга оширилган барча юбилей тадбирларига раҳбарлик қилган.

Хуллас, Алишер Навоийдан Қудрат Ҳикматга қадар бўлган адабиётимиз вакиллари ҳақида қайғуриш бу даврда Ойбекнинг диққат марказида бўлди. У нафақат асарлари, балки ташкилотчилик фаолияти ва инсоний фазилатлари туфайли ҳам адабиётимиз ва маданиятимиз равнақига катта ҳисса қўшди.

«Ойбек халққа шундай маънавий, бойликлар тақдим этдики, — деб тўғри таъкидлайди Асқад Мухтор, — халқ бунинг учун ўз адибидан миннатдор...

Биз Ойбек ака билан фахрланамиз, ундан бевосита сабоқ олганимиз билан хурсандимиз. Ойбек аканинг инсоний фазилатлари ҳам биз учун намуна. Бу фазилатларнинг энг муҳими... нима деб айтсам, мана Навоийнинг шундай сатрлари бор:

Уздан элга даре — қатра осо,
Вале, элдин ўзига қатра — даре.

Яъни: яхши одам бир қатра яхшилик кўрса, буни дарё деб билади. Лекин ўзи элга дарёдек яхшилик етказса, уни бир қатра деб ҳисоблайди. Ойбек худди шундай эди».

* * *

Агар Ойбек билан Зарифанинг тўйдан кейин Қора денгизга қилган сафарини эътибордан соқит қилсак, у шу вақтга қадар умуман ҳордиқ олмаган эди. 1949 йилда ҳам у Қора денгиз ноҳиясига истироҳат учун эмас, ишлаш учун борди. Навоий юбилейи билан боғлиқ тадбирлар ва ташвишлардан халос бўлган адиб урушдан кейинги колхоз ҳаёти ҳақида роман ёзиш ниятида икки йиллик меҳнат таътилини олиб, Қисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторийсига борди.

Адиб архивида сақланаётган телеграммадан маълум бўлишича, у дастлаб белорус адабиёти ва санъатининг Москвада бошланган ўн кунлигида иштирок этгач, 27 январь куни поездда Қора денгиз томон йўл олган. 2 февралда йўлланган телеграммада эса у Қисловодскка келиб ишлаётганидан хабар берган.

Ойбекка энг кўп дашном келтирган «Олтин водийдан шабадалар» романи устидаги иш ана шу тарзда Қисловодскда бошланди. Турли-туман ижтимоий вазибалар билан банд бўлган Ойбек Тошкентда тўлақонли ижод билан машгул бўла олмаганлиги сабабли Қора денгиз шабадалари уфуриб турган манзилда роман устида хотиржам ишламоқчи бўлди. Лекин СССР Езувчилар уюшмаси ҳам, Тошкентдаги адиб раҳбарлик қилаётган муассасалар ҳам уни ўқтин-ўқтин безовта қилиб турдилар. У янгигина Москвадан, белорус адабиёти ва санъати ўн кунлигининг очилишидан қайтиб келган бўлса ҳам 20 февралда яна пойтахтга бориб, «Калевала»нинг 100 йиллигига бағишланган тантанали кечада қатнашишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, Уктам ва Комилани банд қилган урушдан кейинги колхоз ҳаётининг ташвишлари мамлакатда бошланган тантанавор тадбирлар билан уланиб, боғланиб турди.

Адиб 1946 йилданоқ бу асарда тасвирланажак қишлоқ ҳаёти билан таниша бошлаган, бўлажак қаҳрамонлари билан учрашган, бир роман учун етарли материал тўплаган эди. У романнинг Уктам ва Комила сингари марказий қаҳрамонларини турмуш чорраҳаларида кўп кўрган бўлишига қарамай, улар образини ўз

ҳаётининг фактлари билан ҳам бойитишга уринди. Агар биз Уктам билан Қомиланинг ўзаро яқинлашуви ва улар ўртасидаги муҳаббатнинг туғилиш дақиқаларини кузатсак, бу ҳаётий муносабатларда Ойбек билан Зарифа ўртасида бўлиб ўтган воқеаларнинг бошқа бир жилода жонланганини кўрамиз.

Умуман, ёзувчи қандай образни яратмасин, агар бу образ унинг табиати ва феъл-атвори билан уйғун бўлса, бу образнинг юрагига ўз қонини қуюди. Ойбек ҳам ижодий жараённинг ана шу қонунидан келиб чиқиб, Уктам билан Қомиланинг ўзаро муносабатлари тасвирига Зарифага бўлган севгисининг мунис тароватини олиб кирди.

«Қомиланинг ҳовлиси Уктамга жуда ёқди. Бунда ток ҳам, дарахтлар ҳам, гуллар ҳам дид ва уқув билан ўтқазилиб, гўзал букет-даста ясаган. Мевалар терилган эди. Фақат бир неча туп ёш анор бутасида йирик қизил анорлар барқ урар эди...

Қомила қўшни хонага кириб, эшикни ёпиб олди. Бир оздан кейин у кулибгина, секингина чиқди. У ҳалиги жомакорни ўзгартирмаган эса-да, лекин сочлари тароғлиқ эди. Бошида янги гулдор, шўх тошкентча дўппи яшнар эди.

— Зерикмадингизми? — столнинг нариги чеккасида тўхтади Қомила...

— Соғиндим сизни... — деди йигит хўрсиниб, оқариб.

Қомиланинг юзи ёниб кетгандай бўлди, нафас олиши ўзгарди. У индамасдан кўзларини ерга тикди. Уктам бир қўлини астагина, авайлаб, қизнинг елкасига қўйди ва ўзи томон тортди...

Қомила силтаниб, типирчиланиб, Уктам қучоғидан чиқди-ю, фириллаб ҳовлига отилди. Йигит стулга ўтириб титроқ қўллари билан қизгин бошини маҳкам сиқди: «Нима бўлди ўзи?» Қандай журъат этдим, хафа бўлмаганмикан яна?» Бироқ кўп ўтмасдан, Қомила ясоғлиқ патнис кўтариб, яшнаган ҳолда кирди. Йигитнинг кўнгли тинчиди ва айбдорларча табассум билан қизга қаради...».

«Севишганлар ўзларини минут сайин бахтиёрроқ сезар, ҳар қандай мавзу улар учун муҳим, гўзал ва қизиқ туюлар, кўзларига шодлик тошар, гоҳ қўллари бир пас жипслашиб қолар, гоҳ эса бошлари бир-бирига секингина тегиб кетар эди. Ниҳоят, Қомила совиб

қолган чойни патнисга тўкиб, Уктамга янги чой узатди-да, соатга кўз ташлади.

— Хўш, сизни ишдан қолдирдимми? — энтикиб кетди Уктам.

— Асло! Уйламанг, мен анчайин...

— Мен кетмайман барибир, — кўзларини айёрча қисди Уктам. — Гапнинг рости, жуда соғиндим. Шу бугун кўзимга дала ҳам тор кўринди.

Комиланинг юзи ёниб кетди. Лекин йигитнинг самимий сўзларини ҳазилга йўйишга тиришиб, кўзларини ўйнатди, елкасини чиройли қилиб қисиб қўйди.

— Йўқ, Комилахон, энди бундай яшаб бўлмайди, — деди пешонасини қисиб, қизга хаёлчан термулиб Уктам. — Яхши, айтинг, ўртада нима монелик бор? Албатта, ҳамма гап юракда, юракка обдон қулоқ солинг... Еки ўзингиз ҳазм қилолмасангиз, яқин кишиларингиз билан маслаҳатлашасизми?

— Ихтиёр ўзимда! — бошини жасур кўтариб деди Комила. — Бироқ қийин, жуда қийин... Тўғри, мен ҳам сизни ўйлайман, ўйлайман, менинг ҳам юрагим ҳовлиқади, лекин...».

Романинг бундай лавҳаларида Ойбек ва Зарифа ҳаётидан олинган чечаклар хушбўй ҳидини таратиб туради.

Адиб январь-февраль ойларида асар устида, айниқса, қаттиқ ишлади. Аммо у ижодий иш билан қанчалик машғул бўлмасин, Тошкентга, уйига юборган телеграммаларига қараганда, оиласини, акаси ва сингисини соғинди. Чамаси, шу йилларда эс-ҳушини йиғиб бораётган кенжатоилари ҳам соғинч ҳиссини ўз умрларида биринчи бор туйиб, ёзувчи оталарининг асарлари билан танишдилар ва унга хат ёзиб турдилар.

Ана шундай мактубларнинг бирига адиб бундай жавоб сўзларини йўллайди:

«Суюн ака!

Хатингни олдим, жуда соғиндим, бурнинг ҳам эсимга тушиб кетди. Қиш қаттиқ бўлибди, Суюнбек қийналгандир, деб ўйладим. Хатингга қарасам, ақлинг бутун бўлиб қолганга ўхшайди.

Менинг романимни ўқибсан, сенга ёқибди, жуда хурсанд бўлдим. Ҳозир колхоз тўғрисида роман ёзмоқдаман.

Олдин дарсларингни ўйла, аълочи бўлишга ҳаракат қил. Москвада сенга, акаларингга, сариқ мушугимга жуда кўп дафтар-қалам оламан.

Бекжон-тўполом қалай? Сени урмайдими?

Менинг романхон, кичик, суюкли Суюним, кўп ўқи, кўп ёз, лекин шўхликни камайтир, ойингни қийнама.

Мен яқинда Тошкентга жўнайман, Суюнимни ачом-ачом қиламан, ўпаман. Ҳозир эса юрагимда, хаёлим-дасан.

Кичик ўғлимга катта севги ва салом!

Дадаси Ойбек».

Ойбек бу хат билан бир кунда — 26 февралда се-вимли қизига — «сариқ мушуги»га ҳам жавоб макту-биний жўнатади. Бу мактубдан маълум бўлишича, ўша йил Қисловодскда ҳам қиш қаттиқ бўлган, лекин санаторийдаги хоналар иссиқ ва дам олувчилар оз бўлгани учун адиб «Олтин водийдан шабадалар» рома-ни устида кунни тунга, тунни эса кунга улаб, берилиб ишлаган.

Ойбекнинг мазкур хатидан яна шу нарса ойдин бў-ладики, шу кезларда ҳам Зарифанинг сиҳат-саломат-лиги шифокорларнинг назоратида бўлган. «Ойимнинг соғлиғи яхши эмас, докторга қатнайди, деб ёзибсан. Биламан, юраги бақват эмас, бу йил Қисловодскда дам олиши керак», деб ёзади адиб. Яна шу хат билан қа-ноатланмай, шу кунидек Зарифага телеграмма юбора-ди: «Соғлигинг қалай? Гулранг ва Суюнга хат ёзиб юбордим. Сени, сеvimли фарзандларимни қучоқлаб ўпаман. Яхши ишляяпман. Ойбек».

Адибнинг Қисловодскдан қачон қайтиб келгани биз-га маълум эмас. Аммо у июнь ойининг бошларида Зарифани шифоланиш учун Кавказга юборди. «Тош-кентга қайтгач, Ойбек мен билан маслаҳатлашмасдан, тўсатдан курорт қоғозини олиб келди. «Энди навбат сенга. Албатта, дам олишинг керак. Бормасанг, менинг истироҳат қилганим ҳам, роман ёзиб келганим ҳам татимайди», — деди Ойбек. Мен уйга икки ойимни қўйиб, Қисловодскка учдим. Бу менинг ҳавода биринчи марта учушим эди», — деб эслайди Зарифа опа.

Зарифа ҳали Қисловодскка етиб бормасиданоқ Ойбек «Ўзбекистон» санаторийсининг директори, адиб ижодининг муҳлиси Ёқубовга телеграмма йўллаб, хо-тинининг қандай келганини хабар қилишни илтимос қилади. У Зарифага дам-бадам телеграмма юбориб, уни болаларнинг ҳолидан огоҳ этиб турди, ташвишсиз фароғат қилишни маслаҳат берди.

Хуллас, Ойбек билан Зарифа ўртасида фақат севги эмас, балки авлодлар ибрат олса арзирли юксақ маданият машъали ҳам порлаб турар эди:

* * *

«Олтин водийдан шабадалар» романи тайёр бўлиб, энди оққа кўчирилаётган кезларда Ойбек Покистон тараққийпарвар ёзувчилар уюшмасининг таклифига кўра, бир гуруҳ совет шоир ва носирлари билан бирга қўшни мамлакатга ташриф буюрди. Бундан икки йил аввал СССР Олий Совети депутатлари билан бирга у Англияда бўлган эди. Покистон сафари Ойбек ижодида янги саҳифа очди. У қўшни Покистон халқининг ҳаётини акс эттирувчи йўл хотиралари ва шеърлар туркумидан ташқари, «Нур қидириб» қиссаси ҳамда «Зафар ва Заҳро» дostonини ёзди.

«Олтин водийдан шабадалар» романи эса, айрим нуқсонларига қарамай, қатор тилларга таржима этилиб, китобхонларга манзур бўлди.

Ойбекнинг кундан-кунга ўсиб бораётган обрўси, халқ ўртасидаги ҳурмати кимларгадир малоллик қила бошлади. 1949 йилнинг 10 июлида уни Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг раиси лавозимидан озод қилишга эришган кучлар Воҳид Зоҳидов қўли билан «Олтин водийдан шабадалар» романини тилка-пора қилдилар, С. Лиходзиевский ёрдами билан «Қизлар» дostonининг астар-пахтасини чиқардилар, Б. Файзиев ва А. Мирзоев имзоси билан «Навой» романини чиқитга чиқармоқчи бўлдилар. Улар ҳар бир ҳолда Ойбек асарларидан сиёсий хато топишга, уни миллатчи сифатида қоралашга, Совет ҳокимиятига, совет воқелигига туҳмат қилишда айблашга уриндилар. В. Мильчаков, М. Шервердин, Н. Сафаров, З. Фатхуллин бошлиқ бир гуруҳ ёзувчилар Ойбекни ҳибсга олиш учун зарур бўлган барча ҳужжатларни тўлдириб, А. Фадеевга юбордилар. Улуғ адибга қарши шайланган қора кучларга, бир томондан, Марказкомнинг ўша йиллардаги мафкура масалалари бўйича котиби, иккинчи томондан эса, Ёзувчилар уюшмасининг ўша кезлардаги раиси раҳбарлик қилди.

1951 йил февралининг ўрталарида жумҳурият Ёзувчилар уюшмасининг партия ташкилоти Ойбекнинг хусусий ишини кўриб, уни миллатчиликда айблади ва партиядан ўчиришни тавсия этди. Партия ташкилотининг котиби В. Мильчаков ҳам, уюшманинг бошқа раҳ-

барлари ҳам Ойбекка тўхмат тошларини отдилар. Чамаси, ўша куннинг эртасига Урта Осиё ва Қозоғистон тилшуносларининг тил масалаларига бағишланган илмий конференцияси бўлиши ва унда Ойбек раислик қилиши лозим эди.

«Конференциянинг охириги куни бўлса керак, — деб эслайди Фулом Қаримов. — Ҳамма конференция иштирокчилари «Билимлар уйи» томон келмоқда. Мажлис бошланишига бир неча минутлар қолган. Биз зал фойесида бир группа ўртоқлар гаплашиб турар эдик. Шу пайт қўлида бир қоғоз ушлаган Ойбек ака пайдо бўлиб қолди ва мени чақириб, четроққа олиб чиқди. Қўлидаги қоғозни менга бериб, унинг ҳошиясига бир неча сўзларни ёзишни таклиф қилди, у айтиб турди, мен ёздим. Мен хат ҳошиясига визани ёзиб бўлгандан сўнг, Ойбек қоғозни олиб, чап қўли билан унга базўр имзо чекди. Ойбек ака қоғозга чап қўли билан имзо чекканига таажжубланганимни сезиб, изоҳ берди:

— Шу бугун кечаси ўнг қўлим яхши ишламайдиган бўлиб қолди...

Конференция кунлари Ойбек қўлида рўй берган шу ҳодиса қон босими заминида бошланган касалликнинг дастлабки аломати эди».

Аммо адиб хасталикнинг олдини олиш, даволаниш лозимлигини айтган шифокорларнинг маслаҳатига кирмади. Сайловчилар билан учрашиш учун Қорақалпоғистонга борди, академиядаги илмий-ташкилий ишлардан ортмади. 16 апрель куни эса «Олтин водийдан шабадалар»ни таржима қилиш учун Москвадан келган С. П. Бородинни кўриш учун жумҳурият Министрлар Советининг боғига борди.

Зарифа опанинг хотираларида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Сергей Петрович «Олтин водийдан шабадалар» романини таржима қилиш учун Москвадан келган эди. Биз боққа бориб, Бородин билан бир оз суҳбатлашгач, ошхонага, кечки овқатга тушдик. Дастурхон атрофида бир неча ёш ёзувчилар ҳам йиғилди. Ҳазил-ҳузул билан суҳбатни давом эттириб, кабоб ер эдик. Шу пайт мен Ойбекдан ниманидир сўрадим. Аммо у жавоб бермади. Бир оздан кейин яна недир айтган эдим, яна ундан садо бўлмади.

— Нега жавоб бермайсиз? — дедим секингина.

Ойбек қўли билан оғзини ушлади, «билмадим» деган маънода бошини тебратди. Урнимдан сапчиб туриб,

Ойбекни олиб кетмоқчи, шифокорларга кўрсатмоқчи бўлдим. Дастурхон атрофига йиғилганлар ўрниларидан дув қалқиб, бизни машинага қадар кузатиб қўйдилар.

Поликлиникада Ойбекнинг қон босимини ўлчаб, уни зудлик билан шифохонага олиб бориш лозимлигини айтдилар. Бир доктор аёл билан ҳукумат шифохонасига кетдик. Ойбек сўзлаш қобилиятини йўқотган эди».

Ойбекда, тиббиёт атамаси билан айтганда, микроинсулт бўлган, унинг миясига қон қуюлган эди. Севимли адибнинг бошига тушган ташвиш унинг романларини, шеърларини ўқиган, уни билган ва эъзозлаган ҳар бир кишини ларзага солди. Одамлар унинг соғлиғидан хабар топиш учун Ишчилар шаҳарчасидаги уйига оқиб кела бошладилар. XX асрнинг Навойси оғир хасталикка мубтало бўлган эди.

Аммо ҳар бир ўзбек ҳам шу кунларда адибнинг хасталикка чалинганидан куйиниб, изтироб чекди ва Ойбекка сиҳат-саломатлик, узоқ умр тилади, деб бўлмайти. Езувчилар уюшмасидаги чаёнлар, ўлим тўшагида ётган Ойбекка ниш уриш учун турли мажлислардан фойдаланмоқчи бўлдилар. Унинг тобора нозиклашиб бораётган ҳаёт ипини узиб ташлашга жазм қилдилар. Лекин улар қалбидаги қора ният эмас, Ойбекка мададкор бўлган улуғларнинг руҳи кучлилик қилди. Зарифанинг меҳр-муҳаббати, адибни астойдил ҳурмат қилган ва унинг сиймосида авлиёсифат инсонни кўрган кишиларнинг дуоси зўрлик қилди. Халқ табобатидан хабардор кишиларнинг чора-тадбирлари, шифокорларнинг фидокорона хизматлари, дори-дармонлари адибни сақлаб қолди.

Ойбек ўн етти йил давомида хасталик билан курашди. Гарчанд у сўнгги кунларига қадар нутқ қобилиятини тўла тиклай олмаган бўлса-да, хасталик устидан, заҳарли чаёнлар устидан ғалабага эришди.

Унг қўлининг икки бармоғи ишламаганлиги учун адиб сўл қўли билан ёзишни ўрганди. Аммо сўл қўл билан, яна хаста қўл билан ишлаш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам Зарифа унинг хаёлида чарх урган асарларни сўзма-сўз, сатрма-сатр ёзиб олди. Ойбекнинг хасталик пайтида ёзган асарларининг ўзи бир қанча жилдни ташкил этади.

Адиб хаста бўлса ҳам илҳомга, ижодий режаларга тўлган ҳолда яшади. У оёққа тургач, кадрдон кўчаларни кезиб, севдиги ойнинг олтин шуълалари остида аста-

аста қадам босар экан, унинг қалбидаги илҳом булоғи
жўшиб, нафис туйғулар фаввораси отилиб турди.

Хастамен... Фижрга, туйғуга тўлиб,
Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.
Соғайсам бир куни ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.

Кечалар юрурман телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур — менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам.

Ойбек ўз орзусига етмади. Аммо у кўнглидаги ре-
жаларининг аксарини бажариб улгурди.

Бугун ўзбек китобхонларининг уйларида унинг
йигирма жилддан иборат асарлари машъалдай ёниб
турибди.

СУНМАС НУР

У луғ инсонларга тош отган одам ҳеч қачон барака
топмаган.

Ойбек ўлим тўшагидан туриб, яна ўн етти йил
яшади, ёниб ижод қилди. Тугамай қолган «Қуёш қо-
раймас» романини, «Нур қидириб» қиссасини ёзди.
«Олтин водийдан шабадалар» романини қайта ишлаб
чиқди. «Улуғ йўл» романини, «Алишернинг болалиги»
қиссасини, «Гули ва Навоий», «Даврим жароҳати»
каби дostonларини, ўнлаб шеърый дурдоналарини халқ-
нинг маданий бисотига қўшди.

Аммо унга чоҳ қазиган кишилардан бири Тошкент-
ни тарк этишга мажбур бўлди. У Россиянинг аллақай-
си бир шаҳарида кўр бўлиб ўлди. Бошқа бирининг иши
юришмай, ахийри Ойбекдан узр сўраб, виждон азоби-
дан халос бўлмоқчи бўлди. Унинг Ойбек домланинг
уйига бош эгиб келиши Носир Фозиловнинг «Кенглик»
номли бир ҳикоясида ҳаққоний тасвирини топган. Ур-
ни келгани учун бу ҳикоянинг кичик бир лавҳасини
эслашни лозим топдик.

«...Баҳодир ака чойдан бир-икки пиёла хўплаган
бўлди-ю, бошини қуйи эгганча индамай ўтираверди.
Орага ноқулай жимлик чўкди. Бу орада Зарифа опа
уларни холи қолдириб, эшикка ҳам чиқиб кирди. Аммо
аҳвол ўзгармади. Шундан кейин Зарифа опанинг ўзи
гап очишга мажбур бўлди.

— Келинг... Домлангизда бирор ишингиз бормиди?

Баҳодир ака ерга қараганча қўлларини бир-бирига ишқаб, зўрга гап бошлади:

— Ойбек домла... мен ўша...

У тутила-тутила бор гапни айтди. Айтганда ҳам гуноҳкорлигини бўйнига олиб, кечирилмас хато қилганидан пушаймон бўлиб айтди. Сўнг вазиятни билиш учунми ё «бор гап шу» дегандайми, бошини кўтарди. Ойбек домланинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди, нима учундир столни асабий чертар, Зарифа опанинг бўлса аслида билинар-билинмас титраб турадиган қўллари деярли қалтирар, бояги мулозаматдан асар ҳам қолмаган, меҳмон яна бир гап айтса, портлаб кетгудай аҳволда ўтирар эди. Охири у аёл кишилигига борди. Чидаёлмай:

— Шунча гаплардан кейин домлангизнинг олдига қайси юз билан келдингиз!.. — деб юборди.

Унинг овозига титроқ инган, ўзини босишга қанчалик ҳаракат қилмасин, товуши қаттиқроқ чиққан эди. Ойбек домла буни дарҳол фаҳмлаб, ўзига ярашмаган бир ҳаракат билан ўрнидан сапчиб турди.

— Хў, хў! Сен чиқ! Чиқ!

Зарифа опа Баҳодир акага бир ёвқараш қилди-ю, индамай ҳовлига чиқиб кетди. У чиқиб кетгач, яна оғир сукунат бошланди. Ойбек домла ҳамон столни асабий чертар, Баҳодир ака гўё суд ҳукмини кутаётган жинояткордай бошини қуйи эгганча миқ этмай ўтирарди. Бирдан кутилмаган ҳодиса юз берди: Ойбек домла шартта ўрнидан туриб, Баҳодир аканинг билагидан ушлади:

— Юринг!

Домланинг қўли ногирон бўлгани билан миқти экан, бармоқлари билан унинг қўлини шундай сиқдики, Баҳодир аканинг эсхонаси чиқиб кетди. Домла Баҳодир акани шиддат билан ҳовлига етаклаб, деярли судраб чиқар экан, унинг хаёлида фақат битта фикр ҳукмрон эди: «Тамом! Ҳозир мени эшикка олиб чиқиб, орқамга бир тепади-ю шу билан адои тамом бўланман».

Йўқ, ундай бўлмади. Домла уни ҳовли бурчагига олиб борди. У ерда бир оҳу боласи шафтолининг пас-таккина шохига бўйнини ишқар, ундан нарироқда эса иккита каклик какир-какир қилиб, бир-бирига эркаланиб, суйкалишар эди. Баҳодир ака карахт бир аҳволда турса-да, кўнглидан: «Боя кириб келаётганимда бу

жониворларни нега кўрмадим экан?!» деган фикр йилт этиб ўтди. Ойбек домла уларга ишора қилиб:

— Ана! Иноқ, иноқ! — деди. У кўнглидаги бир дунё гапни битта сўз билан ифодалаган, Баҳодир акага бўлган ўпка-гинаси ҳам, унга айтмоқчи бўлган таънадашноми ҳам, боринги, панд-насиҳати ҳам ўша бир оғиз сўзга жойлашган эди...»

Бу ҳикояда Баҳодир исми билан тасвирланган кимса Ойбекни «жиддий идеологик хатолар»да айблаган Ботир Файзиев эди. Бағри кенг адиб унинг гуноҳидан ўтиб, «Наввий» романи бўйича ёзган кандидатлик диссертациясига ижобий тақриз берди. Шундан кейингина унинг иши ҳимояга қўйилди.

Ойбекнинг бошқа рақиблари гарчанд кўкраklarини олий нишонлар билан тўлдириб кетган ё кетаётган бўлсалар ҳам, улар халқнинг назаридан аллақачон қолганлар. Улар барибир тарих олдида, авлодлар олдида жавоб берадилар.

Дунёдаги барча тирик мавжудотни ардоқлаган Ойбекнинг уйида, чиндан ҳам, қозоқ дўстлари томонидан инъом этилган кийик билан какликлар бор эди. Улар бир-бирлари билан иноқ яшардилар. Афсуски, одамзод, ҳайвонот оламидаги гўзал фазилатлардан эмас, балки йиртқич ҳирслардан кўпроқ ўрناق олиб келади.

— Ана! Иноқ, иноқ! — Ботир Файзиевга ўхшаш кимсалар туфайли тили равон сўзлаш қобилиятидан маҳрум бўлган Ойбек бу сўзлар билан унга улуғ сабоқ берган.

— Ана! Иноқ, иноқ!.. — Ойбек бизни — замондошларини, авлодларини аҳил бўлишга, ўша беозор жониворлардан ибрат олишга, ўзаро ҳурмат ва меҳр-муҳаббат билан яшашга даъват этади.

* * *

Ойбек сўл қўл билан ёзишни қанчалик машқ қилмасин, нари борса етти-саккиз сатр ёзар эди, холос. Шунинг учун ҳам шеър, дoston, романларни хаёлида пишитиб, сўнг тайёр мисралар, бандлар, жумлалар ва лавҳаларни айтиб туриш унга қулай эди. Шу тарзда у бир қанча асарлар ёзди. «У ҳатто хасталик пайтида ҳам сермахсул ёзувчи эди», — деб бежиз эсламайди қаламкаш ўртоқларидан бири.

Ойбек Алишер Наввий тўғрисидаги ўлмас романини ёзган кезларда унинг ихтиёрида улуғ шоирнинг шах-

сий ҳаётига оид тарихий ҳужжат ва хотиралар йўқ эди. Шу туфайли у бутун умри бўйи севги ва муҳаббатни куйлаган шоирнинг шахсий туйғулар оламини ёритишга журъат этмади.

Навоийнинг уйланмай ўтгани унинг замондошлари учун ҳам, келгуси авлодлар учун ҳам бир жумбоқ бўлиб, ҳар ким бу жумбоқни ўзича ечмоқчи бўлган. Халқ хотирасида бу жумбоққа тегишли кўпгина афсона ва ривоятлар сақланган. Шуларнинг бири «Ғули ва Навоий» деб аталган афсонадир. Бу афсонанинг гўзаллиги шундаки, ўтмишдаги кўплаб аждодлар ва бугунги авлодларни ҳаяжонга солган масала унда бениҳоят назокат билан изоҳланган.

Кунларнинг бирида Иззат Султон 1926 йилдаёқ профессор А. Семёнов томонидан нашр этилган бу афсонани топиб, суюнчи олиш иштиёқида Ойбекнинг ҳузурига келади. Адиб бу афсонадан хабардор бўлса ҳам, романинг реалистик тасвир услуби билан уйғун бўлмагани сабабли ўз асарида ундан фойдаланмаган эди. Аммо бу гўзал афсона билан танишган Зарифа ундан ажойиб дoston чиқишини яққол тасаввур этиб, адибни бу афсона тароналари асосида романтик шеъррий қисса ёзишга чорлади. Ойбек ўша кезларда темуррийлар даври билан нафас олаётгани, Темур ҳақидаги асарларни мутолаа қилаётгани, ҳатто темуррийлар тарихига оид бадиҳалар ёзиш иштиёқида бўлгани сабабли бу таклифни бажонидил қабул қилди. Кўп ўтмай, унинг «Ғули ва Навоий» достони майдонга келди.

Ана шу тарзда Зарифа хаста Ойбекка турли мавзулар таклиф этар, сўнг тайёр янги асарни адиб оғзидан ёзиб олар ва эълон этар эди. Ойбек ҳам бу ижодий интизомга қаттиқ риоя қилиб, Зарифанинг ишдан қайтишини ошиқиб кутадиган, унинг келишига қадар бирор катта асарнинг маълум бир лавҳасини мясида, шуурида пишитиб турадиган бўлди.

Кунларнинг бирида адиб хаёлида шаклланган парча пишиб, унинг қофиялари бодроқдек сочилиб турган эди. Зарифанинг келадиган соати яқинлашган сари адибнинг сабр-тоқати қолмай, гўё аранг занжирбанд этилган мисралар унинг хотирасидан чиқиб кетадигандай ҳаяжонланди. Шу пайт эшик очилиб, Зарифа кириб келди. У ҳали ечиниб улгурмасдан, Ойбек:

— Келдингми? Қани ўтир, тошиб кетаяпман. Ез! — деб илтимос қилди.

Зарифа ҳам лекция ўқиб, ҳам узоқ йўл босиб, ҳориб келган эди.

— Ойбек, мен ҳам одамман, чарчадим. Бир оз ҳордиқ олай, — деди.

Уни кутиб кўзи толган адибга бу сўзлар оғир ботди. Унинг кўзидан катта-катта ёш ҳалқаланиб тушди. У Зарифага бир ёш боладек таяниб қолган эди. Зарифа унинг илтимосини қондиришга тайёр бўлмаса ё Зарифасиз қолган пайтларида унга бир қор-қол рўй берса, адиб рафиқасидан ёш боладек аразлар эди.

... Сергей Бородин ҳузурида бўлган ўша қайғули оқшомдан кейин уни ҳукумат шифохонасида олиб қолганларида, Зарифа қанча илтимос қилмасин, унинг Ойбекка қараб туришига рухсат бермаганлар. Аммо у эртасига елиб-югуриб келганида, адиб худди «Мени, хасталигимни кўриб туриб, ташлаб кетдинг», — дегандек тескари қараб олган эди...

... 1958 йил декабрида Ойбек СССР Олий Советининг сессиясига ўғли Омон билан бирга борди. 31 декабрь куни Москвадан телефон бўлиб қолди:

— Ойи, хавотир олманг, қўрқманг... Папамнинг кўричагини кесиб ташлашга тўғри келди. Операция яхши ўтди, — деди Омон даб-дурустан.

Маълум бўлишича, Ойбек сессия ўтиши билан Тошкентга қайтмай, Ҳабиб Абдуллаевнинг маслаҳати билан икки кундан сўнг поездда кўплашиб, гурунглашиб келмоқчи бўлган. Аммо ўша куни аҳволи оғирлашиб, касалхонага тушиб қолган. Йиринг бойлаган ва ёрилиб кетган кўричакнинг операцияси оғир кечган эди.

Зарифа Янги йилни кутгандек ҳам бўлмай, эртасига учиб борганида, Ойбек: «Агар сен менга ҳамроҳ бўлиб келганингда, шу фалокат рўй бермаган бўларди», — деб ундан гина қилган эди...

Ўша куни ҳам Зарифани — ягона дўстини муштоқлик билан, кўнглидаги шеърини маржонлари билан кутган адиб унинг ҳориб келганини тушунмай, ўпкаланди.

Бу аразда ҳам болалардек беғубор қалбнинг кумуш мавжлари, баҳор булутларининг беозор ўйинлари акс этган эди.

* * *

Ойбек 1950 йил октябрида А. Фадеевнинг илтимоси билан СССР Езувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари сифатида бир ойдан зиёд вақт Москвада ишлади. У ўша йилнинг ёз ойларида ҳордиқ ололмагани, уюшма

ва академиядаги ишлар билан қаттиқ банд бўлгани сабабли анча чарчади. 7 ноябрдан 4 декабрга қадар у Сочидаги «Кавказ Ривьераси» санаторийсида истироҳатда бўлди. У шу қадар чарчаган эдики, умрида биринчи марта ижодни эмас, ҳордиқ олишни, даволанишни ўйлади; шифохона клубида намойиш этилган фильмларни битта ҳам қолдирмай кўрди; денгиз бўйларида соатлаб сайр этди. Лекин шунга қарамай, у қизи Гулрангга ёзган хатида «дуруст истироҳат қилолмадим, дармоним йўқ», — деб ёзди. У нафақат раҳбарлик ишларидан, балки ўзининг атрофида бўлган ивволардан, тўхматлардан чарчаган эди. Ундаги ана шу руҳий ва жисмоний толиқиш жараёни 1951 йилнинг бошларида янада кучайди. Ортиқ руҳий ва жисмоний азобларга дош беролмаган мия томирлари ёрилиб, сакта касаллиги рўй берди.

Адиб «Кавказ Ривьераси»да ҳордиқ олар экан, фарзандларини соғиниб, уларга хатлар ёзди, шеърлар бағишлади. Ҳатто қизига атаб денгиз бўйларида майда садаф тошлар терди.

Денгизга йўл бурамен,
Қирғоқ бўйлаб юрамен.
Сенга хил-хил тош териб,
Мудом ҳаёл сурамен:

Улуғбекнинг отаси,
Навоийнинг онаси
Тош ўйнашган. Сополак —
Қадимгининг мероси...

Қизим бор — кўнглимда ёз,
Кўйлайди кўлимда соз.
Денгизни, қуёшни ҳам
Унга бағишласам ози

Ойбекнинг Гулрангга бағишланган бу шеърда унинг денгиз бўйларида нафис тошларни териб юриши шундай тасвирланган. Ойбек учун ўз халқининг тарихи, маданияти, тилигина эмас, балки урф-одатлари, ўйинлари ҳам азиз эди. У ҳатто сополак ўйинининг ҳам унут бўлмаслигини истаган. Адиб ана шундай жузъий деталлар ёрдами билан ҳам фарзандларида ўтмишга нисбатан ҳурмат туйғусини тарбиялашга интилган. У ўз ўтмишини қадрлаган кишининггина келажаги беғубор бўлишини билган.

Ойбекнинг фарзандларига ёзган мактублари кўп эмас. Лекин улардан фарзандларини нечоғлик севгани, улар билан айна пайтда ҳам ота, ҳам дўст сифатида муносабатда бўлгани, уларни аъло ўқишга, билим

олишга даъват этгани кўриниб туради. У фарзандлариди онага — Зарифага нисбатан меҳр уйғотишга, аниқроғи, улар қалбида онага бўлган меҳрни товлантиришга интилади. Ойбек ўша йилнинг 24 ноябрида Сочидан кенжа ўғлига йўллаган мактубида бундай ёзади:

«Суюкли Суюн оғал

Хатингни ўқиб, жуда хурсанд бўлдим. Ҳар кун сизлардан хат кутар эдим. Дарсларингда унча оқсамабсан — бу яхши. Лекин «5» олмоққа интилишинг керак. Ахир мен сени ақли тўла ўғлим, деб суюман ва фахрланаман.

Хатингда Ванянинг ярамаслиги тўғрисида ёзибсан. Нега уни машинага хўжайин қилиб қўйдиларинг? Ҳозир у қайда, бўшатиб юбордингларми? Агар яхши шофёр учраса, қабул қилиш керак. Қор ва ёмғирда аянгга пиёда юриш қийин. Барибир, шофёр олишга тўғри келади.

Суюним, «Дадам фақат Гулрангни соғинибди», деб ўйлама. Мен сени ва Бекжон тўполончини ҳам жуда соғиндим. Москвада узоқ турмайман. Сен Бекжон билан уришма, аянгнинг сўзига қулоқ сол.

Хатингда аллақандай фанор кераклигини ёзибсан. Нимага керак, велосипеднинг учунми? Хўп, олиб бораман.

Суюкли ўғлимни ўпаман ва қаттиқ қучоқлайман.

Даданг Ойбек».

Ойбек нафақат ўз фарзандларини, балки ёш китобхонларини ҳам юксак идеаллар асосида тарбиялашга уринди. У ёшларни «умримизнинг баҳори», «қалбимизнинг илҳом юлдузи» деб атаб, уларнинг гўзал ахлоқ эгаси бўлиб улғайишларини орзу қилди.

«Сизнинг гўзал ахлоқли, одобли, назокатли, қўрқмас, толмас, жасур, шижоатли бўлиб етишувингиз бизнинг асл мақсадимиз, орзу-умидимиздир. Қариларга ҳурматингиз комил, ақлли-идрокли, чин инсон бўлишингизни орзу қиламиз. Илм-маърифат хазиналарининг эшиклари сизга кенг очилган. Зеҳнингизга, ақлингизга қанот боғлаб ўқинг, ўрганинг. Турғун сув каби бир жойда тўхтаманг. Маданиятнинг чўққиларига интилинг.

Илм, техниканинг, адабиёт, санъатнинг имконларидан фойдаланинг. Музикани, адабиётни севинг, дўстларим. Шеърят дунёси, музиканинг сеҳрли куйлари

баҳор шабадаси каби қалбингизга энг гўзал инсон ҳуснини беради, энг нафис завқ бағишлайди. Шеър ва музика дунёсида хулқингиз нозик гўзаллик, чуқур ҳиссиёт кашф этади.

Ҳикоялар, қиссалар ўқиб, мағзини чақингиз. Китоб бир ҳазина, мутолаа ёрқин табассумли ҳаётга бошловчи машъалдир», — деб ёзди у.

Унинг ўзи асарларида ёшлар хулқининг гўзаллик ва олижаноблик касб этишига кўмак берувчи ғояларни, образларни яратди. Унинг романларидаги қайси бир ижобий қаҳрамонни олманг, улар халқи, Ватани манфаати йўлида фидокорона меҳнат қилувчи, ҳар томонлама гўзал инсонлардир. У бу образлар катта тарбиявий қудратга эга бўлиши учун улардаги ижобий фазилатларни романтик бўёқлар билан яна ҳам кучайтирди.

Гўзал, хулқ — гавҳардир, асло бўлмас хор,
Ҳаёт илдизида ундан бир нур бор.
Ҳақиқат ва ахлоқ яқин туғишган,
Уғлим, ўйла, умр ўтмасин бекор.

Ойбек ёш дўстларининг қалбида ана шундай гавҳар бўлишини орзу қилибгина қолмай, ўз асарлари, улардаги ибратомуз воқеалар орқали уларда бу гўзал хулқни ташкил этувчи фазилатларни тарбиялашга катта эътибор берди.

Афсуски, давр ва жамият Ойбекнинг бу улуғ ҳаракатлари, орзу ва умидларининг тўла рўёбга чиқиши учун имкон бермади. Бугунги ёш авлод аксар ҳолларда адиб орзу қилган фазилатларга эга эмас. Улар хулқини гавҳарга қиёс этиб бўлмайди. Аммо бугунги маънавий ва руҳий инқироз узоқ давом этмаслиги керак. Келажакда бугунги маънавий қусурлар, миллий низолар барҳам топиб, эзгу фазилатлар соҳиби бўлган кишилар жамиятнинг эгаси бўлишлари лозим. Бунинг учун Ойбек сингари гўзалликни, назокатни, малоҳатни куйлаган, кишиларни нафосат нурлари билан тарбиялашга интиланган алломалардан сабоқ олиш, улар ғоялари ва орзулари билан «чангланиш» зарур.

Ойбек йиллар ва даврлар оша авлодларга мурожат этиб, уларни илмли, одобли, камтар, меҳрли кишилар бўлишга даъват этади. «Сиз, — деб ёзган эди у, — илм ва фаннинг баланд чўққиларини ошароқ ойга, юлдузларга, сайёраларга қўнажаксиз, албатта. Лекин, азизларим, ўқиш игна билан қудуқ қазигандай, ғайрат ва ижтиҳод, тўзим ва шижоат талаб қиладиган

иш. Сизнинг пок қалбларингизда Ватанга севги, садоқат, ота-оналарингизга, муаллимларингизга эътибор, чуқур эҳтиром, муҳаббат жо бўлсин. Энг юқори таълим-тарбия, энг гўзал ахлоқ эгаси бўлингиз».

Ойбек билан Зарифа фарзандларини «энг юқори таълим-тарбия, энг гўзал ахлоқ эгаси» қилиб ўстирдилар. Уларнинг икки фарзанди — Омон билан Гулранг фан номзоди, Суён фан доктори, Бекжон эса Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги бўлди. Бундан ташқари, Бекжон СССР ва Ўзбекистон ССР Давлат мукофотларига муяссар бўлди. Унинг хотини Ойниса — кимё фанлари доктори. Омоннинг рафиқаси Хулкар эса филология фанлари номзоди. Николай Тихонов башорат қилганидек, Ойбек оиласи оддий бир оила эмас, балки кичкина Фанлар академиясига айланган.

* * *

Кунларнинг бирида Ойбек билан Зарифа машинада кетар эканлар, адиб бундай деган экан:

— Мен бир пайтлари «Студентлар» деган биринчи романимни ёзмоқчи бўлганимда, вақтим сероб эди-ку, аммо тажрибам, малакам йўқ эди. Ҳозир хаёлимда қанчадан-қанча асарлар юрибди. Тажрибам ҳам, малакам ҳам бор. Лекин вақт йўқ.

Зарифа опа адибнинг бу сўзларини эслар экан, унинг урушдан кейинги йилларда ҳам Езувчилар уюшмаси, ҳам академияда ишлаб, қанча-қанча асарларни ёзолмай, азиз вақтини бой берганидан афсусланар эди.

Ҳамиша хаёлида бирор асарнинг қаҳрамонлари жонланиб, ҳаракат қилган Ойбек айниқса умрининг сўнгги йилида турли ижодий режалар билан яшади. У «Ғули ва Навоий» достонини тугатиб улгурмай, Бобур ва Темур тўғрисидаги достонларини бошлаб юборди. Зарифа опанинг хотирлашига қараганда, у Темур тўғрисида роман ёзиш иштиёқида ҳам бўлган. Адибнинг 1968 йилга оид қайдларида эса Бухоронинг 1910—1920 йиллардаги даври ҳақида роман ёзмоқчи бўлганидан хабар топамиз. Шу сўнгги ниятини рўёбга чиқариш учун Ойбек 1968 йилнинг апрелида Бухорога борди, амирни кўрган кишилар билан учрашди, уларнинг Олимхон тўғрисидаги хотиралари билан танишди.

Шоира Зулфиянинг хотиралашича, у ана шу сафар чоғида Зарафшон дарёсидан ўтар экан, дарё бўйига бориб, олис тоғлар бағридан оқиб келаётган муздек сувни

ҳовучлаб ичмоқчи бўлган. Унинг истаги билан машинадан тушиб, дарё бўйига борганлар. Адиб соҳили Зарафшон сувлари билан туташган сайҳонроқ ерга бориб, энгашиб, ҳовучларини сувга тўлдирмоқчи бўлган. Лекин у қанчалик уринмасин, хасталик оқибатида бармоқлари майин ҳаракат қилишни «унутиб қўйгани» сабабли сув унинг бир-бирига жипслашмаган панжалари орасидан тўкила берган...

Назаримда, Ойбек ўзбек халқининг ажойиб кишиларга, воқеаларга бой тарихидан ҳовучлаб олиб, ўзининг ўлмас асарларини яратди. Аммо шу билан бирга у ёзиб улгурмаган, унинг ҳовучидан тўкилиб қолган асарлар ҳам оз эмас.

1968 йилнинг 1 июлида адиб оламдан ўтди. Унинг ўлими бутун ўзбек халқининг оғир мусибатига айланди. Халқ ўзининг юз йил, эҳтимол, беш юз йилда бир туғиладиган фарзандидан жудо бўлди. Ойбек ва Зарифа исмли дуторнинг бир тори — энг янгроқ тори дафъатан узилди.

Лекин «Ойбек» деган сўздам нур таралади, ҳарорат эсади. Унинг асарлари ҳам, ўзи ҳам халқ хотирасида бамисоли бир офтоб бўлиб яшайди.

Жабрдийда асримиз тонгида Тошкент шаҳрининг Говкуш деган, афсуски, бугун тарих саҳифаларидагина қолган кўримсиз бир маҳалласида Муса исмли бир бола туғилган эди. У ўсиб, улғайиб, Ойбек тахаллуси билан машҳури жаҳон бўлди. Говкуш маҳалласи ҳам жаҳон маданиятига Ойбекни бергани, етиштиргани учун тарихда бир умрга қолди. Говкушдан неча юзлаб чақирим олис Туркистонда, Аҳмад Яссавий оромгоҳида туғилган Зарифанинг Тошкентдек шаҳри азимга келиб, Ойбек билан учрашиши ва севги оғушида қовушиши, эҳтимол, бахтли тасодифлар жумласига кирар. Лекин бу тасодиф заминида тақдирнинг онгли ҳаракати, илоҳий кучнинг сирли намойиши бор. Қолаверса, бу тасодифни Ойбекнинг ўзи, унинг уфқсиз, сўнгсиз, адосиз сабри, меҳри ва кураши яратди.

Бахт учун курашилади. Ойбекнинг бутун ҳаёти бу ҳақиқатнинг гўзал ва ёрқин исботидир.

СУНГСУЗ

Зарифа опа адиб вафотидан кейин ўн саккиз йил яшади. Шу давр мобайнида Ойбек номи билан боғлиқ қандай ишлар қилинган, унинг қандай асарлари нашр этилган бўлса, буларнинг бари опанинг меҳ-

нати билан юзага чиқди. Бу замонда Зарифа опадек куюнчак ва жонкуяр кишилар бўлмаса, Ойбекдек улуф сиймолар ҳам сояда қолиши, асарлари йиллар мобайнида нашр этилмаслиги ҳеч гап эмас.

Зарифа опанинг ғайрат ва шижоати билан икки улкан иш амалга оширилди. Булардан бири адибнинг йигирма жилддан иборат тўла асарлар тўпламининг нашр этилиши бўлса, иккинчиси Ойбек уй-музейининг барпо қилинишидир. Бу ҳар икки тадбирнинг амалга ошиши адибнинг ўзбек маданияти тарихида тутган ўрнини яққол кўрсатиш, унинг пурвиқор сиймосини тўла тасаввур этиш имконини берди.

Истеъдод — табиатнинг улуф инъоми. Унинг ўзи улкан бойлик сифатида яшаш ҳуқуқига эга. Буюк қалб эгаси бўлиш ҳам ҳаммага насиб этавермайдиган фазилат. Бундай фазилат соҳиби ҳам ҳар доим туғилавермайди. Ойбек ўз сиймосида бу икки фазилатни бирлаштирган эди. Шунинг учун ҳам у халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонди. Шунинг учун ҳам унинг истеъдоди камалак ранглари билан порлаб кетди. Фақат ногирон тақдир бу бебаҳо гавҳарни тарихнинг мураккаб ва мушкул даврларидан бирида яратиб, унинг Навоий сингари буюк чўққига кўтарилишига имкон бермади. Унинг илҳом булоғи айрим ҳолларда ўткинчи қадриятларни куйлаш учун жўшди. Социалистик реализмнинг сохта ақидалари аксар ҳолларда унинг юксак парвоз этишига халал берди. Аммо бундай тўсиқларга қарамай, у наср ва назмда шундай бебаҳо дурдоналар қолдирдики, улар XX аср ўзбек адабиётидан келгуси авлодларга ўлмас обидалар бўлиб қолади.

«Ойбек, — деган эди адибнинг болалик дўсти Миркарим Осим, — тарихий ва замонавий романлар ёзишда, ўтмиш ва ҳозирги замон одамларини чизишда баббаравар маҳорат эгаси эди. Умрининг охирида, касалга чалиниб қолган пайтда ҳам унинг истеъдод шами сўнмади. У лирик ва эпик асарлар яратиб, мўъжиза кўрсатди. Энг сўнгги асарларидан бўлган «Улуғ йўл» романида Ойбек «Қутлуғ қон» қаҳрамонларининг кейинги йиллардаги, Октябрь революциясининг дастлабки йилларидаги ҳаётини тасвирлади. Бу китоб энг оғир касаллик йилларида буюк ирода билан ёзилди. Бу асар яқин келиб қолган ажал оғзидан юлиб олинган ўлжа эди».

Таниқли ёзувчининг бу самимий сўзларида катта ҳақиқат бор. Ун етти йил давом этган хасталик кез-

ларида Ойбек буюк иродаси туфайли тўшакбанд бўлиб қолмасдан, нафақат «Улуғ йўл» романини, балки «Қуёш қораймас» романини ҳам, «Нур қидириб», «Болалик», «Алишернинг болалиги» қиссаларини ҳам, «Ҳақгўйлар», «Бобом», «Даврим жароҳати», «Гули ва Навоий» дostonларини ҳам, ўнлаб лирик дурдоналарини ҳам «яқин келиб қолган ажал оғзидан» юлиб олди. Бу унинг мислсиз жасоратидир.

Адолат ҳаққи айтиш лозимки, Зарифа опа адиб ҳаётининг энг оғир даврида рус декабристларининг машҳур аёллари сингари эрига садоқатли дўст, вафодор рафиқа ва суянчиқ бўлиб, унинг ижодий ва инсоний жасорати учун замин ҳозирлади.

Миннатдор адиб эса унинг бу унутилмас хизматларини қадрлаб, уни ўзининг сўлим шеърларида куйлади, шарафлади. Ойбекнинг қалб сўзлари билан нақшланган муҳаббатномасида Зарифа опани тараннум этувчи шеърлар бутун бир китобни ташкил этади. Ма-на бу шеър ҳам ана шу китобдан:

Оқшом қоронғуси сирли манзара,
Биргамен ёр билан. Осмон гўзал.
Юлдузларнинг нури — чексиз калава,
Чашмада олтиндан халқалар — машъал!

Иккимиз шу ерда. Бу нечук роҳат!
Гулларнинг хуш бўйин сипқирар қонлар.
Кўнгиллар биргадир, сирли сукунат,
Ўйларим мисли йўқ... Ширин шу онлар...

Бундай шеърларда адибнинг Зарифа опага бўлган муҳаббатигина эмас, унинг бой руҳий олами ҳам ифодаланган. Унинг табиатидаги мислсиз гўзалликни туйиш санъати, тун қўйнида порлаган юлдузларни чашмадаги олтин халқаларга ўхшатиши, ана шу гўзалликдан ранг олган ишқий туйғуларнинг чаман бўлиб гуллаши шоир оламининг бойлигини намойиш этади. Ойбекнинг лирик асарларида ўзининг бадий тажассусини топган ана шу гўзал ва нафис олам китобхоннинг дили ва дидига таъсир ўтказади, унинг қалбига гўзаллик ва эзгулик уруғларини сепеди.

Ойбек ўз қалбининг гўзаллиги, туйғуларининг шаффофлиги, бошқа инсоний хислатлари билан зиёлига ҳам, ишчига ҳам, ёшга ҳам, кексага ҳам — ҳаммага яқин эди. Унинг ана шу фазилати адибнинг хорижий сафарларида ҳам сезилмай қолмади. Николай Тихонов Афғонистонда бўлиб ўтган бир воқеани эслаб, бундай ёзган эди:

«Афғонистонда темир йўл йўқлиги, самолётлар эса қишда учмаганлиги сабабли биз қайтишда олис ва машаққатли йўлни машинада босиб ўтдик... Йўл хароб водийлар ва қишлоқлар оша ўтар, уларда қариб-қартайган кишилар, қаландарлар ва дарвишлар кўзга чалинар эди. Шулардан бири — бўйнига қовоқ идиш осиб олган, дайди бир чол Ойбекка яқинлашиб, ҳайрат билан тикилиб қолди. Биз дастлаб унинг Ойбекка қандайдир бир хайрихоҳлик билан тикилаётганига тушунмай турдик. Бироқ у бир пайт Ойбекка яқинлашиб, чопонининг чўнтагига қўл тикди-да, қандайдир бир новвот олди. Кейин новвотни ялаб, уни чин юракдан берилган ҳадя сифатида Ойбекка узатди. У офтобдан қорайган, сочлари елкасига ўсиб, кўзлари ёниб турган Ойбекни ўзи янглиғ дарвиш деб ўйлаган ва бу ёқимтой кишини новвот билан меҳмон қилмоқчи бўлган эди!»

Бу антиқа воқеа Ойбекнинг ҳатто хорижий мамлакатлардаги оддий кишиларга ҳам манзур бўлган фазилатларга эга бўлганидан шаҳодат беради. Тўғри, афғон чол Ойбекнинг ташқи белгилари асосида унинг ўзига яқин киши эканлигини пайқаган. Аммо ташқи белгилар одатда ички мазмуннинг кўзгуси бўлади. Ойбекнинг ташқи қиёфаси ҳам, руҳий олами ҳам ўзаро уйғун бўлган. Унинг табиати ва сажиясидаги етакчи белгилар меҳнаткаш, танти, меҳмондўст, олижаноб ўзбек халқининг асрлар қаърида қолган илдиэларига бориб тақалади.

Ойбек ўзининг бутун қалби ва сажияси билан шу халқнинг муносиб фарзанди эди. У шу халқ маданиятининг, адабиётининг равнақи йўлида меҳнат қилди. Аммо сир эмас, бугунги ҳаётини ташвишлар билан ўралашиб қолган замондошларимиз ўзбек адабиётининг бу муаззам чўққисини бутун бўй-баста билан кўрмайдилар. Лекин шундай қутлуғ кунлар келадики, Ойбек ҳар бир маданий ўзбек учун ифтихор манбаи, ижодий камолат тимсоли, юксақ эътиқод ва виждоннинг рамзи бўлиб қолади. Шунда миннатдор авлодлар Тошкентдаги Форобий қабристонида бориб, Ойбек ва Зарифа қабрларига гулдасталар қўядилар.

МУНДАРИЖА

Илк сўз	3
Висол кўшиги	4
Кўнгил найлари	13
Севги ва рашк	22
Бахт юлдузи	32
Ҳаёт ва ижод пиллапоялари	45
Умр чироқлари	61
Қора вабо	73
Оловли йиллар	82
«Сендадир кўзларим...»	93
Меҳробдан чаёнлар	103
Сўнмас нур	115
Сўнгсўз	124

Наим Каримов

АЙБЕК И ЗАРИФА

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон»—1990
Ташкент—700129, Навоий, 30.

Рассом Н. Ҳанимов

Расмлар муҳаррири **А. Деҳқонхўжаев**

Техн. муҳаррир **А. Горшкова**

Корректор **С. Тоҳирова**

ИБ № 5353.

Теришга берилди 27.04.90. Босишга рухсат этилди 2.10.90.

Формати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғозига «Литературная» гарнитура-

да юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 6,72.

Шартли кр.-отт. 7,14. Нашр л. 7,24. Тиражи 20 000. Заказ № 3285.

Баҳоси 45 т.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашр № 14—90.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат

Ўзил Байроқ орденли босмаҳонаси, ГСП, Тошкент,

«Правда» газетаси кўчаси, 41.